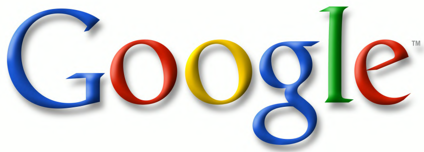

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

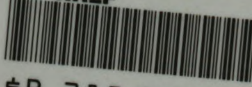
We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

BJ
1275
D5

Digitized by Google

THE LIBRARY
OF
THE UNIVERSITY
OF CALIFORNIA

PRESENTED BY
PROF. CHARLES A. KOFOID AND
MRS. PRUDENCE W. KOFOID

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

DE

ZEDELIJKE GROOTHEID

VAN

ONZEN TIJD.

DOOR

ABM. DIEMONT,
Theol. Doctor.

LEEUWARDEN,
H. KUIPERS.
1870.

Digitized by Google

Digitized by Google

DE

ZEDELIJKE GROOTHEID

VAN

ONZEN TIJD.

DOOR

ABM DIEMONT,
Theol. Doctor.

LEEUWARDEN,
H. KUIPERS.
1870.

Digitized by Google

»Men leest van doornen geen vijgen, en men oogst van een braamstruik geen druif."

JEZUS.

Digitized by Google

BJ1275
D5

Moge door de volgende bladzijden de aandacht eens worden bepaald bij een punt, dat, naar mijn oordeel, niet genoeg in het oog wordt gehouden; en wel in 't bijzonder de aandacht dergenen, die geacht willen zijn tot de meer ontwikkelde christenen van onzen tijd te behooren, en in geloofszaken helderder en dieper dan menig ander hunner geloofsgenooten te denken.

Misschien kan langs dien weg een groot bezwaar worden opgelost, waardoor eene der voornaamste geloofsovertuigingen, die, heden ten dage, met kracht worden verdedigd, nog al aanmerkelijk gedrukt schijnt; en dientengevolge de kennis der waarheid bevorderd, waarnaar men, het worde met blijdschap erkend, in de dagen die wij beleven, dagen van groote beweging en van heftigen strijd op godsdienstig gebied, met opgewekten ijver en meer dan gewone belangstelling streeft.

M305417

Digitized by Google

—

Is het waar, wat door Félix Pécaut, in zijn laatste geschrift: *Le christianisme libéral et le miracle*, beweerd is, (bl. 1): „dat, — terwijl het gansche geloofsgebouw, in vorige eeuwen opgetrokken, tot op zijne grondslagen geschokt schijnt te zijn, — de gewigtigste en moeijelijkste vraagstukken ieders aandacht gebiedend eischen, en niet alleen van wijsgeeren, godgeleerden, mannen van studie, maar van het gansche publiek hare oplossing verwachten, waarbij de eenvoudigsten onder de geloovigen, vrouwen zoowel als mannen, genoodzaakt worden partij te kiezen," dan mag dat wel met nadruk worden gezegd van de vraag, in dit boekje door mij ter sprake gebragt.

Leeuwarden, Januarij 1870. D.

Digitized by Google

I.

C'est le consentement de vous à vous-même, et la voix constante de votre raison, et non celle des autres, qui doit vous faire croire.

PASCAL.

Wat eenmaal, volgens den schrijver van het vierde Evangelie, [1] door eenige Samaritanen tot de vrouw van Sichar gezegd werd met betrekking tot hun laatsten geloofsgrond in Jezus, [2] dat wordt, in onzen tijd, door de meer ontwikkelde christenen, zooals zij zich noemen, [3] tot Jezus gezegd, met betrekking tot hun laatsten geloofsgrond in God.

Als er sprake is van het wezen van God, en van de hoofd-waarheden daarmeê verbonden, hoort men hen spreken tot Jezus, »wij gelooven niet meer om uw zeggen, want zelve hebben wij gehoord en weten wij"....

Immers, er wordt gezegd: »Beaamde men vroeger al wat Jezus van den godsdienst geleerd had, vooral omdat hij het zeide, wij maken thans zijne geloofsovertuiging

Digitized by Google

tot de onze, omdat verstand en hart getuigenis geven, dat zijne godsdienst de ware is." [4] »Ten opzigte van al de gewigtige waarheden, waaraan wij naar het voorbeeld van Jezus gelooven, nemen wij Jezus' woord alleen daarom aan, omdat het geheel in overéénstemming is met de tastbare uitkomsten onzer persoonlijke ervaring. Wij gelooven op dezelfde gronden als hij en met evenveel regt; wij gelooven omdat wij zien." [5] »Wij zelve getuigen ons zelven van God. Wat ons oog niet kan zien en ons oor niet kan hooren, dat weten wij door hoogere geestelijke waarneming." [6] En terwijl aan Jezus geen ander gezag dan dat hij aan de waarheid zijner beschouwingen ontleende, toegekend wordt, [7] verneemt men de verzekering: »wat onherroepelijk voorbij en voor goed dood is, dat is het gezag in geloofszaken, het gezag, welken naam het ook hebbe gedragen." [8] »Voor goed is het verdwenen, het is dood voor die volken, welke aan de spits der menschheid op de baan der ontwikkeling voortschrijden, of, wat op hetzelfde neerkomt, voor de ontwikkeldsten uit die volken." [9]

Het tot Jezus gerigte woord, wordt met meer of ietwat minder nadruk geuit, naarmate men meer of minder diep overtuigd is, dat de groote vraag van den tijd, de question brulante, op godsdienstig gebied zoo zeer niet is »of dit of dat bijbelboek als echt dan wel als onecht moet worden beschouwd, of dit of dat bijbelverhaal geschiedenis dan wel legenden bevat, of de bijbelschrijvers het over een zekere leer met elkaar eens

Digitized by Google

zijn, maar dat het om iets veel belangrijkers te doen is." [10] Om een veel belangrijker vraag, die wordt voorgesteld als geboren uit den tijd, dien wij beleven.

»Men kan," dus beweert men, »bij het lezen der geschiedenis gemakkelijk de achtereenvolgende rustpunten nagaan, waarop de menschheid eenigen tijd is blijven stilstaan, terwijl zij bezig was zich vrij te maken van de boeien, die eeuwen lang door het eene geslacht, zonder morren, van het andere waren overgenomen en die achtereenvolgens gesmeed waren door nationalen trots, door kastengeest, door priesterheerschappij, door maatschappelijke vooroordeelen. Wij zien den godsdienstigen mensch, bij het ontstaan van het christendom, zich ontworstelen aan de banden, waarmede het uitverkoren volk hem tot dusverre gebonden had, en het juk afschudden, door eene nationale theocratie op zijne schouders gelegd. Zestien eeuwen later ontworstelt zich het godsdienstig individu, de geloovige, ten gevolge eener langzame ontwikkeling, die veel strijd en moeite heeft gekost, en ten gevolge van een zeer gunstigen zamenloop van omstandigheden, aan de banden der moederkerk: hij doet de regten van zijn persoonlijk leven gelden tegenover de eischen der gemeenschap; en dit is eigenlijk de protestantsche omwenteling, de hervorming. Van dien tijd af gaat de moderne mensch op het gebied van godsdienst en wijsbegeerte steeds op denzelfden weg voort en streeft onophoudelijk naar hetzelfde doel: de volkomen zelfstandigheid van het individu, zijne vrije heerschappij, zijne autonomie op geestelijk gebied:" »sa souveraineté dans l'ordre spirituel." [11]

Die nieuwe, groote beweging nu op godsdienstig ge-

Digitized by Google

bied, zou de vraag doen ontstaan, en haar maken tot de belangrijkste hoofdvraag van onzen tijd, »waardoor alle staatkundige en maatschappelijke geschillen, ja, waardoor de geheele geschiedenis wordt beheerscht: moet de mensch altijd onder voogdijschap blijven, of zal hij eens mondig worden en zichzelf mogen regeren?" [12] Meer in 't bijzonder, met betrekking tot den godsdienst en geloofszaken gesteld, zou zij aldus luiden: »berust de godsdienst, het godsdienstig geloof met alle zegeningen die er uit voortvloeijen, op een uitwendig, bovennatuurlijk, absoluut gezag, waarover verder niet meer valt te spreken; dan wel, berust het godsdienstig geloof, evenals ieder ander geloof dat geestelijke waarheden omvat, eenvoudig op regtstreeksche waarneming, op eigen onderzoek, door middel der vermogens, waarover wij van nature beschikken?" [13]

Op hooger toon, eindelijk, wordt het gezegde der Samaritanen tot Jezus gesproken, naarmate het woord van den geestigen, maar wel wat spotachtigen Leekedichter:

»Gelooven op gezag, —
Dat mag
Niet meer in onze dagen!" [14]

in vollen ernst opgevat wordt; in den letterlijken zin van het woord, waarin wij voor ons nooit gelooven dat de humoristische, helaas! te vroeg ontslapen zanger 't gemeend heeft. Op vaster toon wordt het uitgesproken, naarmate de overtuiging gedeeld wordt: »Wij mogen niet gelooven, tenzij wij zelve zien." [15] »Bij onszelf, bij onszelf alléén berust alle gezag in geloofszaken. Men

Digitized by Google

noeme het een voorregt of een last, een regt of een pligt, of beide tegelijk, — het is meer dan een theorie, het is een bepaald feit, waaraan ieder, die gezond is van geest en gemoed, niet kan ontkomen." [16]

Die taal op het gebied van den godsdienst te hooren spreken, is geenszins bevreemdend. Het past geheel in de lijst van onzen tijd. Afkeer van alle gezag, waar het de uiting des geestes betreft; veroordeeling van de gedachte dat de mensch nog maar steeds onder voogdij zou moeten blijven, in plaats van eindelijk eens mondig te worden verklaard; aan den individueelen mensch het regt toe te kennen, vrij en zelfstandig te oordeelen, zijn eigen meening te hebben niet slechts, maar daarvan ook te getuigen; in één woord: de autonomie van den geest, ziedaar een karaktertrek onzer dagen. Op staatkundig, op kerkelijk gebied, wordt de mensch geroepen zelf te zien en te hooren; onafhankelijk van alle gezag, zijne eigene persoonlijke overtuiging te hebben en uit te spreken. Werd het vroeger, om eens iets te noemen, aan een engeren kring van staatsburgers, aan wie men meerder' ontwikkeling en meer staathuishoudkundige wetenschap toeschreef, opgedragen de volksvertegenwoordigers te kiezen, die, in 's lands raadsvergadering, waar het vraagstukken van administratieven aard, waar het onze stoffelijke belangen, het maken van wetten en het regeren van menschen betreft, in onze plaats en voor ons beslissen, in den tegenwoordigen tijd wordt elk staatsburger geroepen, in deze keuze, zelf te zien,

Digitized by Google

zelf te oordeelen, en naar zijn eigen inzigt zijne stem uit te brengen. Moge al die roeping worden bepaald door meerdere of mindere opbrengst in algemeene belastingen, men zal toch wel niet mogen aannemen dat die roeping in den grond op een loutere geldkwestie berust. Daarin mag alleen een maatregel van orde worden gezien. Wat toch zou het wezen, de hoogste staatsaangelegenheden, in het laatste ressort, afhankelijk te stellen van het meer of minder geldelijk vermogen, dat elk staatsburger, in 't bijzonder, bezit? Of zou men, in onzen tijd, in vollen ernst meenen wat de scherpe maar geestige satire-schrijver uit de eeuw van Lodewijk XIV schertsend getuigde:

> Quiconque est riche est tout: sans sagesse il est sage;
> Il a, sans rien savoir, la science en partage;
> . . . .
> Et souvent tel y vient, qui sait, pour tout secret,
> Cinq et quatre font neuf, ôtez deux, reste sept. 1 7

Gewis, het algemeen kiesregt moet worden geoordeeld, in zijn laatsten en diepsten grond te berusten op de erkenning van ieders gelijkelijk regt en gelijke verpligting, in zake van staatkundige vraagstukken, zelfstandig en onafhankelijk van alle uitwendig gezag, te oordeelen. Op den eisch dat ieder algemeene politieke beginselen huldige, en den stand van zaken persoonlijk beoordeele. — Niet anders is het er mede gelegen op kerkelijk gebied. Werden b. v. vroeger de hoogere belangen der gemeente toevertrouwd aan een bijzonderen raad van mannen, die als in kerkelijke zaken gezag hebbende werden erkend, en die als zoodanig, in de plaats van en voor de gemeente, te beoordeelen

Digitized by Google

hadden wie de meeste geschiktheid bezaten als leeraren en voorgangers op te treden, of het opzieners-ambt te bekleeden, in den tegenwoordigen tijd wordt voor elk individueel lidmaat het regt gehandhaafd, op het punt dier belangen van zijn eigen inzigten te getuigen. In de kerkelijke zoowel als in de staatkundige verkiezingen, zooals die in onze dagen zijn ingerigt, ligt de erkenning ten grondslag, dat elk lidmaat of burger niet meer mag gelooven, dat dit of dat moet geschieden, om het zeggen van anderen bij wie gezag zou berusten; maar dat hij uit eigen oogen moet zien, met eigen ooren moet hooren, en zelf getuigen door wie de belangen van kerk en van staat het best zullen worden behartigd, met andere woorden, wat vóor kerk en voor staat het heilzaamste is.

Of de individueele mensch onzer dagen, tegelijk met het regt dat hem toegekend wordt, en met de verpligting hem opgelegd, ook de bevoegdheid, de bekwaamheid, de vereischte ontwikkeling en beschaving bezit van dat regt, naar behooren, gebruik te maken, en aan die verpligting waardiglijk te beantwoorden, is een vraag die hier niet te pas komt. Alleen zij hier gezegd dat, mogt die bekwaamheid eenigzins als twijfelachtig moeten worden beschouwd, en men soms worden herinnerd aan de fabel van La Fontaine: *La grenouille qui se veut faire aussi grosse que le boeuf.*[18] het dan te hopen is dat, wat veler herinnering in het verleden vindt en veler vrees in de toekomst meent te ontdekken, door de uitkomst niet worde verwezenlijkt, maar door hooger bestuur genadiglijk van ons afgewend.

Inmiddels, waar zoowel op staatkundig als op ker-

Digitized by Google

kelijk terrein, het beginsel van individueele vrijheid, van losmaking van alle gezag op het gebied van den geest, meer en meer wordt gehuldigd en toegepast; waar de verpligting op eigen voeten te staan, en op grond van eigen, zelfstandige, overtuiging te oordeelen, meer en meer wordt gehandhaafd, is het niet te verwonderen dat hetzelfde verschijnsel zich voordoet op het terrein van den godsdienst. De geschiedenis toch heeft genoegzaam bewezen dat groote bewegingen van den tijd, tegelijk op staatkundig, op kerkelijk, en op godsdienstig gebied, nagenoeg gelijken tred houden. Staat, kerk en godsdienst zijn dan ook te naauw met elkander vermaagschapt om niet, tegelijker tijd, dezelfde beginselen te huldigen.

Wat ons nu niet bevreemdt op het gebied van den godsdienst te zien en te hooren, kunnen wij, als wij 't op zichzelf beschouwen en alle mogelijke bedenkingen daarlaten, niet anders dan met hooge ingenomenheid toejuichen. En waarlijk, wie zou het niet toejuichen, niet hoogelijk prijzen, te hooren verzekeren: — als het maar met grond wordt verzekerd! — »wij gelooven niet meer op gezag, op geen gezag welk 't ook zij; wij zelve hebben gehoord en weten wij wat er is van de dingen, die tot onzen vrede dienen. Wij zelve getuigen ons zelven van God, en van wat daarmede in verband staat."

Daarin toch ligt het bewijs, 1°. dat de mensch aan vroegere magteloosheid ontwassen, is opgegroeid tot

Digitized by Google

prijzenswaardige geestes-kracht: 2°. dat hij aan de hem voorgestelde roeping beantwoordt: 3°. dat hij den hoogsten graad van zekerheid in geloofsovertuiging bereikt heeft. Laten die drie punten iets nader uitééngezet worden.

I. 's Menschen geestelijke en zedelijke zwakheid, waarvan vroeger steeds sprake was, is te niet gedaan door sterkte en kracht. Immers, »het gezag," — wij hebben ons voorgenomen de meer ontwikkelden van onzen tijd, zooveel mogelijk, zelve sprekende in te voeren, — »het gezag is zijn oorsprong verschuldigd aan de zwakheid der vermogens van den mensch bij den aanvang zijner ontwikkeling; het is geboren uit de zwakheid van den individueelen mensch, uit de behoefte, die de menschheid in hare kindsche jaren sterk heeft gevoeld, om onder de leiding te staan van een voogd, in wiens mond de godsdienst een bloote verkondiging van waarheden was, welke geen tegenspraak duldde, eene geloofsleer, die niet meer betwijfeld mogt worden, die naauwkeurig was omschreven en voor goed was uitgemaakt." [19] Is dat wáár, dan kan 't wel niet anders, of, verwerping van alle gezag op 't gebied van den godsdienst, is betooning van kracht. Dan is die zelf-getuigenis betrekkelijk God en goddelijke zaken, dat »weten door hoogere geestelijke waarneming, waar er sprake is van geloofsovertuiging," dat »niet meer mogen gelooven op gezag," een bewijs dat de mensch aan de voogdijschap, waaronder hij vroeger verkeerde, ontwassen, niet meer zwak is, maar

Digitized by Google

krachtig en sterk. Wie zou dat niet, als het in werkelijkheid zoo bestaat, op hoogen toon toejuichen?

II. Dat 's menschen onafhankelijke zelfstandigheid, in zake van geloofsovertuiging en godsdienstige voorstellingen, ten allen tijde, door heldere en onbevooroordeelde denkers erkend is geworden voor een doel zijner roeping, behoeft naauwelijks te worden gezegd. Wel moge het, in onze dagen, als iets nieuws worden verkondigd; als eene der vele nieuwe ontdekkingen, in den jongsten tijd, gedaan op godsdienstig gebied; als eene waarheid, die eerst in den laatsten tijd door meer diepzinnige denkers aan het licht is gebragt; lang vóór dat de partij van den vooruitgang hare vanen ontplooide, werd het reeds, zelfs door wie nu met den min hoffelijken naam van achterblijvers worden bestempeld, diep gevoeld, helder ingezien en duizendmaal uitgesproken. Waarlijk, wat daaromtrent tegenwoordig gezegd wordt, is niets nieuws, maar slechts een herhaling van hetgeen betrekkelijk dat punt vroeger gehoord is geworden. — Daar zijn trouwens meer godsdienstige waarheden die, in onzen tijd, als geheel nieuwe den volke worden verkondigd, maar die de frischheid der nieuwheid al sedert lang missen. Het is zoo, wat nooit genoeg kan worden bedacht, kan nooit genoeg worden gezegd. Maar toch, dat stelsel van ignoreren, dat tegenwoordig zoo dikwerf wordt toegepast, is verre van mooi. Daar van daan komt dan ook, dat men zichzelven alléén en den zijnen de eer toekent eener ware beschouwing, eener juiste gedachte, terwijl anderen op die eer evenveel

Digitized by Google

aanspraak hebben. Het is toch bewezen dat men juist niet op het standpunt der zoogenoemde »tegenwoordige wereldbeschouwing" behoeft te staan, om de vraag naar het gezag in geloofszaken als eene der gewigtigste vragen van onzen tijd te beschouwen. Daar zijn er die op dat standpunt niet staan geplaatst, en er toch eveneens over denken. Bij hen ook kan men vernemen: »nadat de Christelijke kerk altijd in Jezus' woorden, als in de laatste en hoogste uitspraak berust heeft, is het de brandende strijdvraag onzer eeuw, of zij nu eindelijk nog eene laatste schrede moet doen, en apostelen en profeten, en Jezus zelf alleen aannemen als leidslieden tot de waarheid, zoodat wij die niet op hun gezag aannemen, maar alleen, omdat wij zelve inzien dat het de waarheid is." [20] — Maar wat daarvan zij, reeds een vijfentwintig-tal jaren geleden werd 's menschen zelfstandigheid, en onafhankelijkheid van alle uitwendig gezag in geloofsovertuiging, als een doel zijner roeping beschouwd. Gelijk het ook toen reeds de groote strijdvraag van den tijd werd genoemd, wat heden als die van onze dagen wordt voorgesteld. »Inhoeverre de mensch zich door gezag moet laten leiden, en inhoeverre hij van zijne vrijheid gebruik moet maken, is eene vraag, die onzen tijd in gisting en beroering brengt. Hier wil men alle gezag vertreden en onder den schoonen naam van vrijheid losbandigheid invoeren, terwijl men dáár verroeste ketenen poogt te herstellen, om daarin op nieuw de volkeren te kluisteren. En daar deze strijd niet alleen den troon, maar ook het altaar geldt, is het ook voor de godgeleerde wetenschap eene vraag van groot gewigt: »of men bij de aanneming der

Digitized by Google

christelijke waarheid zich door gezag moet laten leiden, en zoo ja, door welk?"[21] En in welken geest werd die vraag toen beantwoord? In geen anderen dan tegenwoordig. Er werd gezegd, dat de mensch niet afhankelijk van Christus moet zijn, maar tot hoogeren trap zich ontwikkelen. Dat, zijn wij aanvankelijk dienstknechten van Christus, wij zijne vrienden, zijne broeders moeten worden. Dat de christenen zelve moeten denken, zoo als Christus dacht. Dat het leven dat in hem was, zelfstandig in ons moet zijn. Zelfs worden daar de grenzen der christelijke volkomenheid nog niet gesteld. »We zijn geroepen tot gelijkheid aan God," werd er gezegd. En dan de vraag gedaan: »die geroepen is tot gelijkheid aan God, zou die zich aan het gezag zijner broeders onderwerpen?"[22] En ook toen reeds was dat niets nieuws. Het was slechts een naklank van hetgeen vroeger reeds gehoord was geworden. »De ware leermeester is met u geboren, woont in u, is uw betere mensch. Geen leeraar kan meer doen, dan den gebonden adelaar de wieken te ontbinden. Wilt gij vliegen, zoo moet gij uwe eigene vlugtspieren gebruiken. Het geloof is een kind der overtuiging, zoo niet, is het onecht."[23] Is dat niet hetzelfde als: »wij mogen niet gelooven tenzij wij zelve zien?" Iets anders dan de uitdrukking van de gedachte, dat zelfstandigheid het hoogste doel is des godsdienstigen levens?

En waar het godsdienstig nadenken helder en diep was, is die gedachte ten allen tijde uitgesproken geworden. In de grijze oudheid alreeds. Dat de mensch geroepen is, zichzelven, onafhankelijk van uitwendig gezag, van God te getuigen; dat hij de waarheid, op

Digitized by Google

godsdienstig gebied, zelfstandig, en onafhankelijk van de getuigenis van anderen, innerlijk moet verstaan, dat getuigde Jesaïa, als hij schreef: »alle uwe kinderen zullen van den Heere geleerd zijn." [24] Dat getuigde Jeremia, als hij den Heer sprekende invoerde: »Ik zal mijne wet in hun verstand geven en in hun hart zal ik die schrijven, en zij zullen niet meer een iegelijk zijnen naaste en een iegelijk zijnen broeder leeren, zeggende: kent den Heer! want zij zullen mij allen kennen, van hunnen kleinste af tot hunnen grootste toe." [25] Dat getuigde in lateren tijd de schrijver van den brief aan de Hebreën, toen hij dat woord van Israëls profeet, als een waarheidsvolle getuigenis overnam. [26]

En wat zoovele godsdienstige denkers vóór hem, en nog meerdere na hem, omtrent 's menschen roeping tot een vrij en zelfstandig, op eigen geestelijke waarneming berustend, geloof hebben gezegd, dat heeft Jezus van Nazareth op de meest ondubbelzinnige wijze verkondigd. Teregt mogt een onzer vaderlandsche godgeleerden, — die zich evenwel niet onder de meer geavanceerden rangschikt, — vragen: »Wanneer heeft Jezus zijne leer als een juk het onwillig verstand opgelegd? Hij spreekt, hij vraagt, hij leert; en met zijn »Wie van u?" beroept hij zich op 't gezond verstand zijner hoorders en hun natuurlijk gevoel." [27] Wij voegen er bij; en niet alleen dat Jezus zich immer op het gezond verstand en het natuurlijk gevoel zijner hoorders beriep, maar, zoo iemand, dan heeft hij 's menschen roeping, in geloofszaken zelf te zien, zelf te hooren, zelf te oordeelen, en zich zelven van God te

Digitized by Google

getuigen, als eene heilige roeping, der menschheid voor oogen gesteld. Hoort wat hij sprak. »De raadsman, de Heilige Geest, dien de Vader in mijnen naam zenden zal, die zal u alles leeren en alles, wat ik u gezegd heb, u indachtig maken." [28] Wat beteekent dat anders dan dat de geest der heiligheid, dien de zijnen in hun binnenste omdragen, en die zich immer ontwikkelt, hun zal doen verstaan alles wat hij hun leerde, en het hun in 't geheugen terugroepen, zoodat het met helder inzigt gepaard ga? »Ik zeg u de waarheid: het is u nut dat ik wegga; want zoo ik niet wegga, zal de raadsman niet tot u komen, maar zoo ik henenga, zal ik hem tot u zenden." [29] Gewis, dat geeft te verstaan dat: »onze roeping is geen letterknechten te zijn, geen slaven van eenig gezag of eenigen vorm, maar menschen, die eene eigene godsdienstige overtuiging hebben en vrij en zelfstandig de inspraak des geestes volgen; zelf te zien wat Jezus zag en zelf te gevoelen wat hij gevoelde." [30] »Ik zal den Vader bidden, en hij zal u eenen anderen raadsman geven, om bij u te zijn tot in eeuwigheid, den Geest der waarheid": en wederom; »Te dien dage zult gij mij niets vragen. Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, zoo gij den Vader om iets bidt in mijnen naam, hij zal het u geven." [31] Ongetwijfeld, zoo profeteerde Jezus van den tijd dat allen, door hem tot den Vader geleid, de zaligheid van 't godsdienstig leven bij eigen ervaring zouden kennen; »door den geest der waarheid geleid en verlicht, volwassen zouden zijn in het geloof." [32] En in die profetie lag de gedachte ten grond, dat 's menschen ontwikkeling op den weg van den ze-

Digitized by Google

delijken en godsdienstigen vooruitgang, hem eenmaal moest brengen tot zelfstandige, van alle gezag onafhankelijke, geloofsovertuiging. Mogten die uitspraken nu, met zoovele andere die wij er aan kunnen toevoegen, nooit door den historischen Jezus gesproken zijn, — gelijk door velen heden ten dage beweerd wordt, waarmeê wij ons echter, vooralsnog, niet vereenigen, — maar eerst later den Jezus der verdichting in den mond zijn gelegd, toen den grooten Galileeschen profeet door zijne eerste vereerders een stralenkrans van goddelijke grootheid om het hoofd werd gevlochten, dan blijft het toch niet minder bewezen, dat reeds in de vroegste tijden des christendoms, nooit later althans dan in de eerste helft der tweede eeuw onzer jaartelling, door het godsdienstig nadenken helder werd ingezien, dat het 's menschen roeping is en zijne bestemming, de waarheid, die naar de godzaligheid is, uit en door zich zelven te kennen; den laatsten grond, waarop zijne geloofsovertuiging berust, in zich zelven te hebben. Dat blijft niet minder bewezen, ook wanneer wij hier onderscheid zouden hebben te maken, — gelijk het naar onze meening 't geval is, — tusschen den ons door Jezus meêgedeelden Heiligen Geest, en den menschelijken geest, zoo als die van nature en door onze geboorte ons eigendom is. Immers, welk verschil er worde gemaakt tusschen den Heiligen Geest, door Jezus over de menschheid uitgestort, en den goddelijken aanleg, de hoogere vermogens van den menschelijken geest, zoowel hier als daar is er sprake van iets dat binnen in den mensch is, en met het menschelijk bestaan is zamengeweven.

Zoo zien wij dan door de eerbiedwaardigste en meest ontwikkelde denkers van vroegeren en lateren tijd, diep gevoeld en éénstemmig verklaard, dat het de grootsche roeping van den mensch is, zich te ontslaan van de boeijen van een geloof op gezag; en zich, gelijk de adelaar, dien gij daar in zijn stoute vlugt tot aan de wolken ziet opstijgen, te verheffen van een geloof op gezag, tot een eigen, zelfstandig, van uitwendig gezag onafhankelijk geloof. Wie het dus tot die hoogte gebragt heeft, heeft, in dezen althans, aan de hem voorgestelde roeping beantwoord. Zou het geen toejuiching verdienen, indien er vele van dezulken in onzen tijd worden gevonden?

III. Wij merkten in de derde plaats op, dat eene geloofsovertuiging gegrond op eigen ervaring en waarneming, den hoogsten graad van zekerheid heeft bereikt. En waarlijk, welke geloofs-zekerheid zou men méér willen? »Zijn wij dan onzeker?" [33] hooren wij vragen, waar ons de verzekering wordt gegeven: »Wij zelve getuigen ons zelven van God." Ons dunkt dat die vraag wel achterwege had kunnen blijven. Dat eigen ervaring, eigen waarneming, zekerheid schenkt, zal wel niemand betwijfelen; dat men zeker is van wat men met eigen oogen ziet, met eigen ooren hoort, en in eigen boezem gevoelt, behoeft wel geen betoog. Neen, geen hooger graad van zekerheid kunnen wij verlangen noch denken dan die, door de kracht der waarheid zelve geboren, op eigen inzigt en op eigen ervaring berust. Daarom zeggen wij het mede: »een geloof,

Digitized by Google

dat een gevolg van vertrouwen op ons zelven is, staat vast." [34] En niet alleen dat ieder nadenkende, op staanden voet, daarmeê zal instemmen, maar ook niemand zal aarzelen hem, wiens geloof dien hoogen graad van zekerheid heeft bereikt, zalig te noemen, gelijk de groote Meester, volgens het verhaal van het eerste Evangelie, [35] in de deelen van Caesarea Philippi, Simon Bar-Jona, om de zekerheid van den grond zijns geloofs, zalig prees. Ja, Zalig zijt gij, die zelve u zelven getuigt van God, en weet door hoogere geestelijke waarneming! want vleesch en bloed heeft het u niet geopenbaard, maar uw Vader, die in de hemelen is.

Digitized by Google

II.

Ken u zelven.

SOCRATES.

Tegen de bewering, waardoor die zaligspreking uitgelokt, en waarmeê tevens het bewijs zou worden geleverd, dat men, niet meer magteloos als vroeger maar sterk, aan de roeping, eene van alle gezag volkomen onafhankelijke geloofsovertuiging te hebben, beantwoordt, zijn evenwel eenige bedenkingen intebrengen, die, mijns inziens, wel verdienen in overweging te worden genomen.

Zij, die gelooven omdat zij zelve zien, en wat het oog niet kan zien en het oor niet kan hooren, door hoogere geestelijke waarneming weten, zij gelooven hetzelfde wat Jezus geloofde.

Zij gelooven hetzelfde wat Jezus geloofde, in hoofdzaak althans. Zij gelooven hetzelfde wat den hoofdin-

Digitized by Google

houd der christelijke geloofsovertuiging betreft, en er het eigenlijk wezen van uitmaakt.

Wij onderschrijven volgaarne: »dat het echt godsdienstig en zedelijk geloof, het geloof dat overal zijn heilzamen invloed doet gevoelen, slechts op zeer weinig neerkomt, dat het niets meer is, dan eene innige, onafgebroken persoonlijke betrekking van den vrijen, zelfbewusten mensch met den oneindige, met den levenden God; niets meer dan de erkenning, dat de mensch naar het zedelijk ideaal moet streven en dat alle kinderen Gods door een onverbrekelijken en naauwen band zijn vereenigd, dat er van het berouw eene herscheppende kracht uitgaat, m. a. w., dat de mensch van zijn val weder kan opstaan en steeds in God een vergevend Vader kan vinden; waarmede vervolgens meer of minder belangrijke geloofswaarheden in verband worden gebragt."[16] Wat den inhoud dier bijkomende geloofswaarheden, en hare meerdere of mindere belangrijkheid aangaat, zouden we hoogst waarschijnlijk een' andere zienswijze, dan die op het standpunt der nieuwe wereldbeschouwing wordt gekoesterd, omhelzen; maar daarvan behoeft hier niet te worden gesproken.

»Geloofde Jezus," dus spreekt men, »in een persoonlijken God, — wij zijn met hem overtuigd, dat zulk een God leeft." In 't voorbijgaan merken wij op, dat er op het terrein van het modern christendom zijn, die betrekkelijk Gods persoonlijkheid een gansch ander geloof hebben. »Beschouwde Jezus dien God als den liefderijken Vader, — wij kunnen Hem ook slechts als de eeuwige Liefde denken. Spreekt hij van Gods teedere zorg, — ons hart zegt, dat God in aller nooden

voorziet; van Gods verlossende werkzaamheid zien wij de sporen, en aan Gods vergevende ontferming gelooven wij." [37] Is dat niet hetzelfde als Jezus gelooven? Even weinig is er sprake van een ander geloof, waar men zegt: »wij gelooven in onzen hemelschen Vader, wij gelooven aan den broederband, die alle menschen verbindt, aan het eeuwig leven, aan onze heilige roeping; aan dat alles gelooven wij, naar het voorbeeld van Jezus, op dezelfde gronden als hij en met evenveel regt;" [38] al wordt er aan toegevoegd: »dat men de Joodsche denkbeelden niet aanneemt, die Jezus schijnt," (het is goed dat er »schijnt" staat), »te hebben gedeeld met betrekking tot den duivel en zijn invloed op de wereld, met betrekking tot de kwaal der zoogenaamde bezetenen, aangaande de Messias-regering, zijn eigen regering, zijn aanstaande en luisterrijke wederkomst, zijn rol van middelaar." [39] — Als ik mij, om wijze redenen, accommodeer naar heerschende denkbeelden van mijnen tijd, dan deel ik die daarom nog niet! — Evenmin is er kwestie van een ander geloof, als wij hooren getuigen: »Waar wij de innige betrekking tusschen ons nietig Ik en het hoogste wezen overpeinzen, speelt de zoete Vadernaam ons van zelf op de lippen." [40] Evenmin, waar wij elders vernemen, dat het laatste woord, de slotsom eener breede uiteenzetting der Godsleer, van het christelijk standpunt ontwikkeld, aldus luidt: »Om de verhouding van den persoonlijken God tot ons menschen persoonlijk uit te drukken, kennen wij maar één beeld als geschikt, en dit is weer het beeld, dat door Jezus gebruikt werd, en door hem het eigendom der wereld is geworden.

Digitized by Google

Onze geheele leer en onze volle belijdenis van God gaat op in dit ééne woord: God is Vader, de volmaakte Geest in den rusteloozen arbeid der heiligste liefde." [41]

Nog meerdere stemmen zouden wij kunnen doen hooren, doch teregt zou men ons dan van wijdloopigheid beschuldigen. Wie maar eenigzins met de geschriften der nieuwe rigting bekend is, zal met ons ééns zijn, dat hare voorstanders, althans waar het de hoofdwaarheden der christelijke geloofsovertuiging betreft, hetzelfde geloof als Jezus belijden. Een' andere meening dan Jezus omtrent zijn eigen persoon, naar het verhaal der evangelisten, gekoesterd heeft, mogen ze deelen; een ander geloof in Jezus, dan Jezus, naar ons inzigt, gevraagd heeft, belijden; zich een' andere voorstelling dan die Jezus, alweer naar onze overtuiging, had, vormen van Gods bestaan, hetzij op het punt van Gods persoonlijkheid, hetzij op dat van Gods verhouding tot het geschapene, hetzij op dat van de werking Gods in de wereld, en van de wijze waarop God zich openbaart;... waar het de hoofdzaak betreft, — of zou daarin het essentieele der Godskennis en des geloofs niet zijn gelegen? — waar er sprake is van het wezen van God, van de eigenschappen van het Goddelijk wezen, van de betrekking van God tot den mensch en van 's menschen betrekking tot God, van de gemeenschap die er tusschen God en den mensch moet bestaan, van de roeping en bestemming des menschen, van het wezen en de vormen van den godsdienst, van waarachtige Godsvereering, van aanbidding in geest en in waarheid, en de zegeningen daaraan verbonden,

Digitized by Google

dáár is hun geloof en dat van Jezus éénstemmig. Een gradueel verschil moge er tusschen het geloof van den een' en dat van de anderen bestaan, hoe groot, hoe ontzaggelijk groot dat misschien ook zij, een specifiek verschil bestaat er niet. En dat gradueel verschil neemt niet weg, dat precies hetzelfde wat Jezus geloofde en getuigde, geloofd en getuigd wordt door hen, die zeggen, »te gelooven op dezelfde gronden als Jezus en met even veel regt."

Jezus geloofde op grond zijner zedelijke grootheid. Wat hij in geloofszaken zag, wist, zich zelven en anderen getuigde, dat berustte op de uitspraken zijner godsdienstige en zedelijke volkomenheid. Dat hem op buitengewone, laat staan op bovennatuurlijke wijze, van buiten af, waarheden zouden zijn aangebragt, wordt even ondenkbaar geacht, als het voor onmogelijk gehouden wordt niet te gelooven aan de standvastigheid, aan het zedelijk karakter, aan de goddelijkheid van die algemeene orde waarin allen begrepen zijn. »Het was," dus getuigt men, »in zijn rein gemoed dat hij Gods waren naam las, den naam, waarmede Gods betrekking tot ons zoo juist en zoo schoon wordt uitgedrukt, »onze Vader," en ook den waren naam, waarmede de mensch ieder ander mensch moet noemen, den naam, »broeder." »Het geheim van zijn helder en eenvoudig zien van God, waaruit het christendom is geboren, moet worden gezocht in zijn reine ziel." [42] Zoo werd reeds vroeger, insgelijks, van de gronden van Jezus' geloofsovertuiging gesproken. »Hij ziet God in

de reinheid van zijn hart en daarmede is alles uitgemaakt." [43] »Het onderwijs van den Christus is de regtstreeksche terugkaatsing van zijn rein hart." [44] Kortom; op het standpunt der moderne wereldbeschouwing wordt als uit één mond gezegd, dat Jezus, »een kind van zijn eeuw en van zijn volk," zooals hij genoemd wordt, »uit het judaïsme gesproten, gelijk Socrates te voorschijn trad uit de scholen der sophisten, zooals Luther uit de midden-eeuwen, zooals Lamennais uit het catholicisme en Rousseau uit de XVIII eeuw," [45] alleen door zijn kristalhelder gemoed, door zijn heiligen zin, zag en wist, wat hij van God en goddelijke zaken geloofde en getuigde. De geestelijke volkomenheid van zijn bestaan was als 't ware de spiegel waarin zich de goddelijke waarheid weerkaatste; en zijne geloofsovertuiging de onmiddelijke en natuurlijke vrucht zijner zedelijke grootheid.

Wie nu hetzelfde gelooft wat Jezus geloofde, en dat nog wel, »op dezelfde gronden als hij en met even veel regt"; wie dezelfde geloofsovertuiging uitspreekt, volstrekt niet om het zeggen van Jezus, niet op Jezus' gezag, maar omdat hij het zelf, hijzelf, door eigen hoogere geestelijke waarneming gezien en gehoord heeft, die staat op dezelfde hoogte van geestelijke ontwikkeling, van zedelijke grootheid als Jezus. Die is niet minder rein van gemoed, niet minder heilig van zin, noch minder zedelijk groot dan hij.

Wat wij weten en gelooven met betrekking tot God

Digitized by Google

en geloofszaken, berust niet op eenig uitwendig gezag, maar dat lezen wij in ons gemoed. Wat wij van God en van geloofszaken in ons gemoed lezen, is hetzelfde wat Jezus daarvan las in zijn vroom, edel, rein en heilig gemoed. Dus is ons gemoed even vroom, even edel, even rein en heilig als het zijne. Met andere woorden: wat wij zelve ons zelven getuigen van God; dat God onze Vader is, onze liefderijke, zorgdragende Vader, wiens teedere liefde ons allen gelijkelijk omvat, gelijk ze alles bestiert, op wien wij kunnen vertrouwen met eene volkomene gerustheid der ziel, daar wij, als zijn' kinderen, de voorwerpen zijn zijner steeds wakende zorg, die zich zelfs uitstrekt tot de vogelen des hemels en de leliën des velds; datzelfde getuigde Jezus van God. Dat getuigde Jezus van God, omdat hij zoo rein van gemoed, en zoo zedelijk groot was. Zoo zijn wij dan even rein van gemoed, en even zedelijk groot als Jezus.

Mij dunkt, de gevolgtrekking is onvermijdbaar. Mogten er zijn die beweren dat de redenering niet opgaat, ik kan mij de uitvlugt niet denken, waarvan zij zich zouden bedienen.

Wanneer twee reizigers ons verhalen, dat zij, met eigen' oogen, hetzelfde natuurtooneel hebben gezien, maar het natuurtooneel, en zoo zijn er in Gods prachtige schepping, dat nergens anders kan worden aanschouwd dan op dien hoogen top van dien berg, dan is het uitgemaakt, dat die twee reizigers, de een zoowel als de ander, den hoogen top van dien berg hebben beklommen. Te zeggen, dat de één het wel heeft gedaan, maar de ander ter halver hoogte is blijven staan, of aan den voet van den berg bleef vertoeven, zou niets minder zijn dan dien

Digitized by Google

ander' voor snoever of leugenaar uitmaken. En als nu twee of meerder' geloovigen getuigen, te zien en te hooren, wat nergens anders dan op den top van den berg der zedelijke volmaaktheid, des godsdienstigen levens kan worden gezien en gehoord, is 't dan niet boven allen twijfel verheven, dat die twee of die meerderen op den top van dien berg staan? Of waarom is op godsdienstig terrein minder waar, wat op elk ander gebied van den geest gereedelijk toegestemd wordt, en volmondig beaamd? Gelijk men aan de vruchten den boom kent, kent men den werkman aan zijn werk, den kunstenaar aan het kunstgewrocht door hem voortgebragt. Als twee of meerdere boomen even uitmuntende vruchten voortbrengen, vruchten gelijkelijk saprijk en zoet, gelijkelijk geurig en fijn, dan kan onmogelijk worden ontkend, dat al die boomen, van gelijke deugd, gelijkelijk uitmuntende zijn: Wanneer twee of meerdere schilderstukken, ons te aanschouwen gegeven, gelijkelijk uitmunten door harmonie van vormen, door verhevenheid van gedachte, door diepte van opvatting, door kleurengloed en levendigheid van voorstelling, dan hebben wij het volste regt te beweren, dat de meesters, aan wier penseel die doeken hun oorsprong verschuldigd zijn, gelijkelijk groot en even uitmuntend zijn, ze mogen Titiaan of Raphaël of Correggio worden geheeten. Wanneer wij twee of meerdere producten van beeldhouwkunst zien, waarin wij gelijke poëtische fictie, gelijke stoutheid van vormen, gelijke juistheid van afmeting bewonderen, dan zijn wij volkomen geregtigd de bewering te handhaven, dat zij, door wie die kunstgewrochten zijn daargesteld, ze mogen

den naam van Phidias, van Praxiteles, van Michaël-Angelo of van Thorvaldsen dragen, op dezelfde hoogte van kunstzin, en van schoonheidsgevoel, en van kunstenaars-genie of - talent staan geplaatst.

Is nu die redenering gegrond, ik kan niet inzien, waarom ze minder van kracht wezen zou op dat hooger gebied van den denkenden en voortbrengenden geest, waar de mensch zich verheft boven de stoffelijke wereld tot in de sfeer der onzienlijke dingen. Daar zijn twee of meer godsdienstig-gezinden, die zich op dezelfde wijze God denken, zich van het wezen der Godheid dezelfde voorstelling maken, Hem denzelfden naam geven, dezelfde hoop op Hem bouwen, en in denzelfden zin van de eer die Hem toekomt, van de wijze waarop Hij gediend moet worden, gewagen. Is hier eene gelijke gevolgtrekking als die van daar even, minder regtmatig? De gevolgtrekking namelijk, dat die geloovigen, niet slechts hetzelfde godsdienstig instinct, dat een bestanddeel uitmaakt van de menschelijke natuur, niet slechts denzelfden godsdienstigen aanleg, die aan alle menschen en alle volken van nature eigen is, niet slechts hetzelfde, den mensch aangeboren, godsdienstig gevoel of godsbewustzijn bezitten; maar dat zij tot gelijke hoogte dien aangeboren godsdienstigen aanleg, en in dezelfde mate dat der menschelijke natuur ingeweven godsbewustzijn hebben ontwikkeld; dat zij op de baan der godsdienstige krachtsontwikkeling gelijken tred hebben gehouden, en aldus op dezelfde hoogte van zedelijke en godsdienstige volkomenheid staan, zij mogen den naam van Jezus, of welken anderen ook dragen.

Digitized by Google

De gevolgtrekking hieruit afgeleid verliest niets van hare kracht, wanneer wij Jezus, door wie hem niet voor een *grond des geloofs* willen erkennen, toch »een steun des geloofs" hooren noemen; [46] »een leermeester en leidsman, ja de grootste van alle leidslieden die er zijn geweest, tot wien onze krachtigste pogingen tot godsdienstige en zedelijke ontwikkeling ons immer terugbrengen, terwijl ze ons in zijne nabijheid en onder zijn invloed doen blijven." [47] Wanneer wij hen, die van Jezus' gebiedend gezag in geloofszaken niets willen weten, toch hooren verklaren, dat »Jezus hun meester en zij zijne leerlingen zijn"; »dat zij het allerminst willen vergeten, dat Jezus' stem de hunne tot spreken heeft uitgelokt, even als andere stemmen de zijne; dat zij het beste van hetgeen zij weten of van hetgeen zij zijn, aan zijn invloed, zooals die van eeuw tot eeuw tot ons is overgebragt door de evangeliën of door de instellingen der christelijke kerk, hebben te danken; kortom, dat hij de eerste, de aanvoerder, de baanbreker is geweest op den weg van het hooger leven en dat wij zijne leerlingen zijn." [48]

Men zou kunnen vragen, of die steun, die Jezus voor het geloof, op het standpunt der nieuwe wereldbeschouwing, gezegd wordt te zijn, niet een zeer verdachte steun is; een steun die, goed bekeken, niet veel meer is dan een riethalm. Onwillekeurig toch dringt de vraag zich hier op, of die leermeester en leidsman, tot wien men steeds wordt teruggebragt en

Digitized by Google

onder wiens invloed men voortdurend blijft, wel een persoon is die werkelijk heeft bestaan, en niet veeleer een verdicht persoon, dien de verbeelding zich schiep, om hem tot tolk te doen strekken der godsdienstige denkbeelden en voorstellingen van een, godsdienstig en zedelijk, hoogst ontwikkelden tijd; en alzoo een lijst te hebben, waarin het geheel dier voorstellingen en denkbeelden gemakkelijk zaamgevat, en aldus des te gemakkelijker overzien konde worden. De tijd toch, waarin Jezus uit Jozef en Maria van Nazareth werd geboren, mag wel, uit een zedelijk en godsdienstig oogpunt beschouwd, een hoogst ontwikkelde worden geheeten. Immers was het de tijd, (men verlieze niet uit het oog dat wij ons geheel en al op het standpunt van het »modern protestantisme" hebben verplaatst), dat op de puinhoopen van het oude Mozaïsme, de nieuwe mensch te voorschijn trad, »de nieuwe mensch, die eindelijk, tot zijn vollen wasdom gekomen, zich bij sommigen op eens in al zijne heerlijkheid vertoonde en bij allen ontwaakte, al bleef hij voor velen in het duister schuilen, de mensch van de bergrede en van het Onze Vader, van het achtste hoofdstuk uit den brief aan de Romeinen, van den brief aan de Galaten, de mensch, die, opgevoed onder de voogdijschap der wet, eindelijk groot genoeg was geworden, om zich zoon van God te gevoelen, en die dan ook aanstonds het oude stelsel van opvoeding met al zijne hulpmiddelen wegwierp, om zich verder alleen te ontwikkelen en God te aanbidden, niet meer te Jeruzalem of op den berg Garizim, maar in geest en in waarheid, krachtens zijn waardigheid van mensch,

Digitized by Google

niet van Jood. Wil men dien nieuwen mensch een bepaalden naam geven, men noeme hem Jezus of Paulus." [49] Was dat geen hoogst ontwikkelde tijd, zoowel godsdienstig als zedelijk? — Nu moge het als waarheid worden erkend wat J. J. Rousseau heeft gezegd, dat men zoo niet verdicht, en dat de verdichter hier nog meer bewondering zou verdienen dan de held; het is toch geenszins ondenkbaar, dat men de uitspraken van het godsdienstig nadenken en gevoelen des tijds in den mond legt van een gefingeerd persoon, dien men dan als woordvoerder en representant van zijn tijd optreden laat. Zou dat met Jezus van Nazareth niet het geval zijn geweest?...

Immers, men gaat uit van de stelling, »er bestaat eene zedelijke wereldorde". »Bovenal vat men dat begrip van orde zeer ernstig op, waar het den mensch geldt, dat wil zeggen, waar het de wetten betreft, die onze verstandelijke en zedelijke ontwikkeling beheerschen". [50] En men erkent dat: »ofschoon de mensch geheel vrij is, en tevens volkomen in staat, om al zijne vermogens te ontwikkelen en al den rijkdom van het menschelijk leven uit eigen ervaring te leeren kennen, hij desniettemin gebonden is door de goddelijke wereldorde, d. i. door die onverbrekelijke orde der natuur, die door God zoo is ingerigt en waarin God leeft". [51] Tot die wetten nu die onze verstandelijke en zedelijke ontwikkeling beheerschen, behoort, dat de menschheid, en dat wel krachtens een onverbreekbare aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen, op de baan der zedelijke en godsdienstige ontwikkeling langzaam vooruit gaat. Dat de denkbeelden van den mensch, ook zijne godsdienstige,

Digitized by Google

van lieverlede, langzamerhand, van eeuw tot eeuw en van geslacht tot geslacht, helderder, zuiverder, verhevener worden. »Te regt wordt de menschheid vergeleken bij een mensch, die altijd voortleeft, die van eeuw tot eeuw den schat zijner begrippen vermeerdert, die voortdurend zijn ideaal tracht te volmaken en door geleidelijke ontwikkeling den mannelijken leeftijd bereikt." [52] Maar wat zien wij nu gebeuren? Dat, na achttien eeuwen van altoos voortgaande ontwikkeling, — en waarlijk, wie zal onzen tijd, met het oog op beschaving, kunst, nijverheid, wetenschap, natuurkennis, en wat niet al, met dien van vóór achttien eeuwen gelijk stellen? — dat, na achttien honderd jaren van zoeken en peinzen en denken, in de laatste helft der negentiende eeuw, de meest ontwikkelde, de meest godsdienstige, de meest diepzinnige denkers, die nog wel onder den invloed van het christendom opgegroeid en naar christelijke beginsels opgevoed zijn, en in het zweet van hun aanschijn het wezen van God en van Gods betrekking tot de wereld en den mensch hebben trachten te ontsluijeren, zich God niet anders denken, van God niets anders getuigen, dan, vóór achttien eeuwen, een eenvoudige timmermans-zoon het reeds deed; »een in de theologie hoogst onervarene"; een Nazarener, die eenvoudig wist, »wat voor achttien honderd jaar een bewoner van het schoone Galilea, uit Israël geboren, met Israëls verleden achter zich, door een verheven geest en een kristalhelder gemoed van God en 's menschen ware bestemming weten kon". [53] Hoe? zou een eenvoudig man uit het volk, achttien honderd jaren geleden, reeds hebben kunnen weten,

Digitized by Google

gelooven en getuigen wat thans, na zoo veel eeuwen van voortdurende en toenemende ontwikkeling, de meest ontwikkelde en diepzinnigste denkers getuigen? Zou die reeds zich God hebben gedacht, zooals de verst gevorderde denkers, gesterkt door alle die hulpmiddelen die zoovele eeuwen van vooruitgang en ontwikkeling hun schonken, na inspanning van alle zedelijke en godsdienstige krachten, het doen?.... Eén van beide: o f die zoon van Jozef en Maria, uit het onbekende Nazareth, is een zedelijk wonder; iemand die aan de wetten, waardoor de zedelijke wereldorde beheerscht wordt, nooit onderworpen geweest is; een product van een buitengewoon ingrijpen Gods in den natuurlijken gang van de zedelijke en godsdienstige ontwikkeling der menschheid; — waar wij, 't zij dan op ons minder ontwikkeld standpunt, hem ook nog voor houden, — o f het is hoogst twijfelachtig dat hij werkelijk bestaan heeft, en dat zijn persoon meer is dan een' verdichting. Het eerste nu is, waar het begrip van zedelijke wereldorde zoo ernstig opgevat wordt, een onmogelijkheid. Er blijft dus geen plaats dan voor het tweede; het feit van Jezus' bestaan als historische daadzaak, blijft zeer twijfelachtig.

Ja, ook dan nog zeer twijfelachtig, wanneer men hem rangschikt onder de rij der geniën, der oorspronkelijke denkers die de wereld beheerschen. Gewis, »zoo zijn er niet velen. Slechts nu en dan verwekt God een geniaal man onder een millioen menschen." [54] Maar toch, hoe schaarsch ook gezaaid, misschien nog niet eens op elke eeuw één, kan de geschiedenis des menschdoms ons op elk gebied, op

Digitized by Google

dat van staathuishoudkunde, van wetenschap, van muziek, van dichtkunst en van industrie, *meer dan één* genie aanwijzen. Alleen op dat van den godsdienst, niet. Dat wordt ook, zelfs door een der uitnemendste woordvoerders van de nieuwe rigting, erkend. »Eene verschijning als die van den Christus — zelfs afgezien van alles, wat men *wonder* noemt — staat geheel eenig daar in de geheele geschiedenis der wereld. Stelt nevens zijn beeld dat van de edelsten en besten onzes geslachts — het verschil is al te groot om zelfs tot vergelijking te komen. Zijne beeldtenis zelve is een zedelijk wonder. Zij is de idee der menschelijke volmaaktheid verwerkelijkt in het leven van éénen Mensch, eene idee, wij zouden zeggen, door niemand te scheppen, die niet zelf even heilig was, omdat aan de ideeën van alle menschen natuurlijk eenzijdigheid aankleeft." [55]

Er bestaat dus inderdaad grond om te twijfelen, of dat ééne en volstrekt éénig godsdienstig genie waarlijk en werkelijk in de gedaante eens menschen, van één onzer, gezien en gehoord is geworden; met menschelijke oogen en handen gezien en getast. Of het wel veel meer is geweest dan een levens-beeld, door hoogst talentvolle en buitengewoon godsdienstige mannen geschilderd, om hun godsdienstig gevoelen en denken, zoo duidelijk mogelijk, aan tijdgenoot en nageslacht voor oogen te stellen. Er bestaat veeleer grond, bijaldien de wetten, die gezegd worden 's menschen verstandelijke en zedelijke ontwikkeling te beheerschen, als zóó onverbreekbaar moeten worden beschouwd, dat zelfs de liefderijke Almagt van God er nooit ofte nimmer, in geen enkel geval, inbreuk op zou kunnen

Digitized by Google

maken, het alléén daarvoor te houden dat er eens, voor achttien honderd jaar,. in het Joodsche land, een man heeft geleefd, die door godsdienstzin, vroomheid, een kristalhelder gemoed en een verheven geest, door een buitengewoon frissche en innige geloofsovertuiging uitmuntte. Maar, het alleen daarvoor houdende, bestaat er ook niet de minste grond dien voortreffelijke uit Nazareth meer als een steun voor zijn geloof te beschouwen, dan den geloofsheld uit Tarsus, den banneling van Patmos, den hervormer van Worms, en zoo vele anderen, die door verhevenheid van geest, door vroomheid van gemoed, helderheid van inzigt, en kracht van overtuiging, op het terrein van den godsdienst, uitgemunt hebben. Dien profeet uit Nazareth, een steun te noemen voor zijn geloof, om reden dat men »den mensch neemt, zooals hij is, niet een zekeren modernen mensch, een soort van abstractie, die heden voor het eerst alle wijsheid en alle waarheid uit de diepte van zijn eigen wezen te voorschijn haalt; niet alsof hij alleen stond, maar als afstammeling der uitgestorven geslachten, als erfgenaam van hunnen arbeid, van hunne ervaring, van hunne ontwikkeling, als iemand, die niet alleen door zijne eigene kracht, maar ook door de kracht zijner voorgangers sterk is," [56] dien Jezus, zeg ik, daarom een steun te noemen voor het geloof, zij al eene erkenning van zijne verdiensten; in dien zin verstaan, neemt het steunen op hem niets af van de zelfgenoegzaamheid, die men zich zelven toekent, in zake van geloofsovertuiging, geheel onafhankelijk van Jezus' gezag, te beslissen en te getuigen: en dus ook niets van de zedelijke groot-

Digitized by Google

heid, welke voor die zelfgenoegzaamheid wordt vereischt.

Dan reeds te lang stil gestaan bij de vraag, in hoeverre Jezus, op het standpunt der meer ontwikkelden van onzen tijd, een steun des geloofs wezen *kan*. — Misschien had zij geheel met stilzwijgen kunnen worden voorbijgegaan. Als er zijn die beweren dat iets wáár voor hen is, dan staat het aan anderen niet te beoordeelen, of dat voor hen wáár wezen kan. Schijnen ze van inkonsekwentie te moeten worden verdacht, eene beschuldiging van inkonsekwentie is, bij verschil van uitgangspunt, niet altoos even gemakkelijk vol te houden. Daarom is het dan ook dat wij die niet inbrengen. — Van meer gewigt is de vraag, of Jezus, den meer geavanceerden onzer dagen, de steun des geloofs, die hij gezegd wordt te zijn, ook inderdaad i s.

»Beaamde men vroeger," dus spreekt men, »al wat Jezus van den godsdienst geleerd had, vooral omdat hij het zeide, wij maken thans zijne geloofsovertuiging tot de onze, omdat verstand en hart getuigenis geven, dat zijn godsdienst de ware is." [57] »Wij nemen", dus hooren wij elders getuigen, »ten opzigte van al die gewigtige waarheden," die wij op het gebied van den godsdienst omhelzen, »Jezus' woord alleen daarom aan, omdat het geheel in overeenstemming is met de tastbare uitkomsten onzer persoonlijke ervaring of met het duister voorgevoel van ons hart." [58] »De helderheid van Jezus' blik, de diepte

Digitized by Google

van zijn gevoel geven hem een buitengewoon gezag, dat echter altijd onderworpen blijft aan het oordeel van onze eigen ervaring op het gebied van het zedelijk en godsdienstig leven en op het ruime gebied der geschiedenis." [59] »Jezus heeft voor ons geen ander gezag dan het gezag, dat hij aan de waarheid zijner beschouwingen ontleent; en zijn onderwijs is voor ons alleen in zooverre waar, als het overeenkomt met dat inwendig beeld van het ware, dat elk onzer in zijn eigen boezem omdraagt, en waarnaar ieder zijn oordeel moet rigten." [60]

Het is zeer verre van ons, wij denken er zelfs geen oogenblik aan, ook »niet aanstonds toetegeven, dat het christelijk geloof, evenals de gewijde boeken, één getuigenis niet kan ontberen, het getuigenis namelijk, dat de geloovige aan zijn eigen geweten ontleent, dat gegrond is op de overeenstemming tusschen de waarheid buiten ons en de waarheid in onszelven". [61] En niemand zal dat niet op staanden voet toegeven, die het woord verstaat, om slechts een van de velen, die wij uit de gewijde boeken hier zouden kunnen aanhalen, te noemen: »Waarom kent gij mijne sprake niet? Omdat gij mijn woord niet hooren kunt." »Wie uit God is, hoort de woorden Gods; daarom hoort gij niet, omdat gij niet uit God zijt". [62]

Niettemin gevoelen wij ons volkomen geregtigd te vragen: wat blijft er aldus van Jezus als steun voor het geloof, over? Wat van zijn karakter als leermeester en leidsman? Wat van de getuigenis dat men het beste van hetgeen men weet en is, aan hem is verschuldigd? Uit de beantwoording dier vragen zal

Digitized by Google

blijken dat onze bewering: zij die zelve zich zelven getuigen van God, en niet anders gelooven dan omdat zij zelve zien, terwijl zij hetzelfde als Jezus gelooven, zij bezitten noodwendig eene zedelijke grootheid aan die van Jezus gelijk, door een noemen van Jezus, als steun des geloofs, niet in het minst wordt verzwakt.

Beaamt men al wat Jezus van den godsdienst geleerd heeft, *niet omdat* hij het zeide, *maar omdat* ons verstand en hart getuigenis geven dat zijn godsdienst de ware is, dan erkent men aan 's menschen verstand en hart de kompetentie toe, omtrent de waarheid van hetgeen Jezus geleerd heeft, ter laatster instantie uitspraak te doen. Dan steunt men op de aan verstand en hart toegekende bevoegdheid, 'tgeen Jezus van den godsdienst geleerd heeft, *al* of *niet* te beamen. En welke andere zou die bevoegdheid van verstand en hart kunnen zijn, dan eene buitengewone mate van zedelijke en godsdienstige ontwikkeling, om niet te zeggen, eene zedelijke volkomenheid aan die van Jezus gelijk? Ja, zeggen wij maar, eene zedelijke volkomenheid als die van Jezus. Want hoe wil men dat een minder ontwikkelde de waarheid der getuigenissen van een meerder ontwikkelde beoordeele?

Nemen wij Jezus woord, ten opzigte van al die gewigtige waarheden, waarvan wij op godsdienstig gebied belijdenis doen, ten opzigte van Gods wezen, van Gods vaderlijke betrekking tot ons, van het vertrouwen en de hoop die wij op God mogen stellen, van onze kinderlijke betrekking tot God, en van zoovele andere punten meer, *alléén daarom* aan, omdat het geheel in overeenstemming is met de tastbare uitkomsten

Digitized by Google

onzer persoonlijke ervaring, wat beteekent het dan, in den grond, ons erfgenamen van Jezus' ervaring te noemen, en hem als een steun voor ons geloof te beschouwen? Het zijn dan de tastbare uitkomsten onzer persoonlijke ervaring, die ons verwerpen of aannemen doen; en zij zijn het waarop onze verwerping of aanneming steunt. In gevalle wij aannemen, zijn die tastbare uitkomsten onzer persoonlijke ervaring, met die van Jezus' persoonlijke ervaring in volmaakte overeenstemming. En in dat geval staan wij op gelijke hoogte van zedelijke grootheid als hij.

Blijft het buitengewoon gezag, dat de helderheid van zijn blik en de diepte van zijn gevoel Jezus geven, altijd *onderworpen* aan het oordeel van onze eigen ervaring op het gebied van het zedelijk en godsdienstig leven, dan staat het oordeel onzer eigen ervaring, boven het aan Jezus toegekend buitengewoon gezag. Dan is dat gezag, al wederom, een oogenschijnlijke steun voor ons geloof. Dan bezitten wij veeleer dien steun in de juistheid toegekend aan het oordeel onzer eigen ervaring, op het gebied des zedelijken en godsdienstigen levens. En de erkenning dier juistheid is, al wederom, een bewijs dat wij het tot een zeer aanzienlijke hoogte van zedelijke grootheid hebben gebragt; en in helderheid van blik zoowel als in diepte van gevoel voor Jezus niet onderdoen.

Heeft Jezus voor ons geen ander gezag dan het gezag, dat hij aan de waarheid zijner beschouwingen ontleent; en is zijn onderwijs voor ons *alleen in zooverre waar*, als het overeenkomt met dat inwendig beeld van het ware, dat elk onzer in zijn eigen boe-

Digitized by Google

zem omdraagt, en waarnaar ieder zijn oordeel moet rigten, dan zegt het al wederom weinig, Jezus als den steun voor ons geloof hulde te doen. De beteekenis onzer zedelijke grootheid wordt er niet in 't minst door verzwakt. Immers, Jezus' onderwijs komt overéén met het inwendig beeld van het ware dat elk onzer in zijn eigen boezem omdraagt; — wij zagen het waar wij aantoonden dat wij, behoudens eenige punten die onaannemelijk en verwerpelijk zouden moeten worden geacht, hetzelfde als Jezus getuigen. Jezus' onderwijs was de afspiegeling van dat inwendig beeld van het ware, dat hij, de reine en verhevene, in zijn eigen boezem omdroeg. Dus dragen wij hetzelfde inwendig beeld van het ware, dat Jezus in zijn boezem omdroeg, in den onzen. Wat volgt daar anders uit dan, dat wij even rein en verheven zijn als hij?

Inderdaad, Jezus moge worden gehuldigd als een steun voor ons geloof, en wel als »een zoo goede, stevige steun, dat wij dien hoogst ongaarne zouden missen"; [63] hij moge worden geprezen als »de grootste van alle leidslieden, wiens magtige invloed ons in zijne nabijheid doet blijven"; [64] hij moge worden genoemd, »in den eigenlijken zin van het woord een middelaar, dat wil zeggen een voorbeeld, een hulp, een steun, een gids tot God en de waarheid, een uitnemende, maar niet de volmaakte en eenige middelaar"; [65] hij moge worden verheerlijkt als »die eene godsgezant, heilig en groot boven alle anderen, die voor de eerste maal in zijn rein gemoed Gods waren naam heeft gelezen"; [66] als, desniettemin, zijn gezag onderworpen moet blijven aan het oordeel onzer eigen

Digitized by Google

ervaring, en wij wat hij getuigde uitsluitend en alleen daarom aannemen, omdat het geheel in overeenstemming is met de tastbare uitkomsten onzer persoonlijke waarneming; allèèn omdat het overeenkomt met dat inwendig beeld van het ware, dat elk onzer in zijn eigen boezem omdraagt en waarnaar ieder zijn oordeel moet rigten, dan gaat er, bij een beroep op zijne getuigenissen, van onze zedelijke grootheid niet het minste verloren. Dan wordt het feit hoegenaamd niet verzwakt, dat wij, ons zelven van God getuigende wat Jezus zich van God getuigde, en hetzelfde geloovende wat Jezus geloofde, niet omdat hij het geloofde, maar omdat wij zelve het hooren en zien door eigen' hoogere geestelijke waarneming, met dien Jezus, dezelfde hoogte van zedelijke ontwikkeling hebben bereikt.

Nemen wij alles te zamen, dan zien wij dat, in de kringen der hooger godsdienstig-ontwikkelden, en der meer gevorderde godsdienstwetenschap onzer dagen, aldus geredeneerd wordt:

Wij gelooven omdat wij zien. Jezus geloofde omdat hij zag. Wat wij gelooven en wat Jezus geloofde, stemt, behoudens eenige Joodsche denkbeelden die hij schijnt te hebben gedeeld, maar die wij, op grond eener dieper' wereldkennis, verwerpen, volmaakt overèèn. Dus vinden wij in Jezus een steun voor ons geloof.

Tegen de konklusie dier redenering valt gewis niets te zeggen. En wij begrijpen dat, waar aldus wordt gesproken, het zeer gewaardeerd wordt, eene per-

Digitized by Google

soonlijkheid, zoo eerbiedwaardig en edel als die van Jezus, tot aanbeveling zijner geloofsovertuiging, te kunnen inroepen. Dat toch sterkt het geloof. Dat doet daarin met verdubbelde gerustheid volharden. Ook wij vragen het mede: »Wiens geloof zou niet onbegrijpelijk worden geschokt, als hij daarmede alleen in de wereld stond? Wie zou niet gaan twijfelen, waar allen twijfelden of van het geloof in God niets in zich bespeurden?" En wij verheugen er ons ook in, »een wolk van getuigen te hebben rondom ons, van welke wij veel kunnen leeren, en onder wie niemands oog vruchteloos zocht naar één, die teregt den eernaam heeft ontvangen van »stichter en voleinder van het geloof". [*7]

Maar, *in dien zin* Jezus als een steun voor het geloof te erkennen en te waarderen, neemt niet weg, dat zij, die Jezus daarbij niet voor een grond des geloofs willen houden, bewerende, dat »wij niet mogen gelooven tenzij wij zelve zien"; dat »bij onszelf, en bij onszelf alléén alle gezag in geloofszaken berust", dat zij, zeg ik, moeten worden geoordeeld, dezelfde gaven, dezelfde geestesontwikkeling, dezelfde diepte van gevoel, hetzelfde kristalhelder gemoed, denzelfden doordringenden zienersblik, in één woord, dezelfde zedelijke grootheid als Jezus te bezitten.

Zal men eindelijk zeggen, dat de gevolgtrekking niet opgaat, omdat bij de bewering, »hetzelfde te gelooven als Jezus, en dat op dezelfde gronden als hij," het

Digitized by Google

gradueel verschil dat er tusschen het geloof van Jezus en dat der zijnen bestaat, niet uit het oog wordt verloren? Dat, onder de uitdrukking »hetzelfde als Jezus gelooven," geenszins verstaan wordt, dat men even krachtig, even onwankelbaar, met eene even diepe, in het leven gelijkelijk ingrijpende overtuiging gelooft, als hij, die zich den eernaam van »voleinder des geloofs" heeft verworven? Aan dat gradueel verschil deden wij zelve reeds, met een enkel woord, in 't voorbijgaan, denken. En als wij toen zeiden, dat, desniettemin, hetzelfde wat Jezus geloofde en getuigde, geloofd en getuigd wordt, (zie bladz. 22), hadden wij natuurlijk alleen het oog op het geloof, in den zin van een verstandelijk aannemen der objectieve geloofswaarheden, die men omhelst, en waarvan men getuigt; op het denken en weten des geloofs, afgezien van den invloed, die daardoor op het gevoel, het willen en het leven wordt uitgeoefend. Maar het christelijk geloof in de ware beteekenis van het woord opgevat, kan van dat gradueel verschil niet meer worden gesproken, zonder dat de waarheid van het »wij gelooven hetzelfde als Jezus", nog al bedenkelijk wordt. Dat toch, waar er op christelijk gebied van geloofsovertuiging sprake is, geene loutere verstandsovertuiging, die slechts het eigendom is van den denkenden geest, wordt bedoeld, maar eene verstandsovertuiging, die zich heeft opgelost in een diep en levendig gevoel dat het hart vervult, en wel zoo vervult dat de wil er onweerstaanbaar door wordt beheerscht, en de daad onwillekeurig geregeld, zal zeker niemand ontkennen. Hem althans zou men met grond het regt van meêspreken

kunnen betwisten. Het godsdienstig geloof, eene loutere verstandsovertuiging!... Zegt men dan de geloofsovertuiging van Jezus te deelen, zonder er meer bij te voegen noch van eenige restricties te gewagen, men zegt niets minder dan, in geloofszaken, eene zóó diepe, zóó krachtige, zóó onwankelbare, zóó helderziende verstandsovertuiging te hebben, dat zij zich heeft opgelost in een zóó diep en zóó levendig gevoel, dat het hart er geheel en al van vervuld is, en wel zóó vervuld dat de wil er onweerstaanbaar door wordt beheerscht, en de daad er onvermijdelijk door wordt geregeld. Dan werkt, dan strijdt, dan lijdt, dan vertrouwt en hoopt men geheel en al zoo als Jezus; en schroomt niet met hem te getuigen, »Mijne spijs is, dat ik den wil van mijnen Zender doe en zijn werk volbrenge". [**] Wordt er niet van een meer of minder gesproken, een ander mag het er niet bij denken. Want, van tweeën een: òf zij die zeggen de geloofsovertuiging van Jezus te deelen, zouden geacht moeten worden onwaarheid te spreken, dat niemand mag onderstellen; òf zij moesten worden geoordeeld van den aard en het wezen van Jezus' geloofsovertuiging niets te begrijpen, een oordeel dat ook niet te pas komt. Wat er verstaan wordt onder het gezegde: »Waar twee hetzelfde doen, is het niet hetzelfde," zal hier toch wel niet kunnen bijgebragt worden. Of zal men zeggen dat het kind, dat, ja loopt, maar nog waggelende op zijne zwakke beentjes, en elk oogenblik vallende, hetzelfde doet als de onvermoeide wandelaar, die uren ver loopt, langs ongebaande wegen, berg op en berg af? Zeker niet. Evenmin

Digitized by Google

als men, met het oog op een teekenaar die het penseel zoo wat hanteert, zeggen zal, »Rubens schilderde en hij schildert ook." Evenmin als men een musicus die aan zijn speeltuig eenige schoone toonen weet te ontlokken, in éénen adem met Beethoven of Mozart zal noemen. Wel nu, onzes inziens, kan men evenmin zeggen, — dan alleen bij wijze van spreken, — dat iemand, die niet in gelijke mate overtuigd is als Jezus, in gelijke mate gevoelt, van die overtuiging en van dat gevoel niet in gelijke mate is doordrongen, en door die overtuiging en door dat gevoel niet in gelijke mate in al zijn doen en laten beheerscht en bestierd wordt, hetzelfde als Jezus gelooft, en diens gezag kan ontberen. Hij gelooft niet hetzelfde. En bij gevolg kan hij Jezus' gezag ook niet missen. Hij gelooft niet hetzelfde, dan alléén wanneer hij den Vader in gelijke mate als Jezus lief heeft, eert en verheerlijkt; de menschen met dezelfde liefde omvat; met denzelfden ijver, met dezelfde volharding, met dezelfde verzaking van eigen lust en genot, met dezelfde zelfverloochening zich toewijdt aan wat de hoogste Heiligheid vraagt. Wie zegt te zien en te hooren, door eigen hoogere geestelijke waarneming, wat Jezus zag en hoorde, maar nevelachtig, maar flaauw, maar minder helder en duidelijk, hij hoort en ziet wel wat, wel iets dat er veel van heeft; maar niet *hetzelfde.* Zijn hooren en zien kan niet in een' adem met dat van Jezus worden genoemd.

Dan bovendien. De christelijke geloofsovertuiging

bestaat niet slechts in een meerder vertrouwen op God, een waardiger dienen van God, een' inniger' gemeenschap met God dan in den vóór-christelijken tijd ooit werd gevonden; maar in een vertrouwen op God als Vader, in het verheerlijken van Gods Vadernaam, in eene gemeenschapsoefening met God zooals die van het kind met zijn vader, in een leven zooals het voortvloeit uit de bepaalde erkenning van God als Vader. In de christelijke geloofsovertuiging komt het niet alleen aan op het gevoel, zooals het door het Godsbegrip wordt opgewekt en veredeld, op den wil, die door het Godsbegrip wordt beheerscht, op de daad, door het Godsbegrip bepaald, maar evenzeer op het omhelzen van het Godsbegrip, dat aan die geloofsovertuiging ten grondslag ligt. Dat Godsbegrip nu sluit de kwestie van meer of minder, die men zou willen doen gelden, te eenemaal buiten. Dat Godsbegrip toch, »God onze Vader," was tijdens Jezus' verschijning, een geheel nieuw. Hoe, in de tijden die voorafgegaan waren, het Godsbegrip zich ook al meer en meer had ontwikkeld, het was voor Jezus bewaard gebleven het in een geheel ander, een gansch nieuw daglicht te stellen. Wel had het godsdienstig nadenken, (wij laten de vraag of men hier al dan niet aan bijzondere openbaringen denken moet, geheel ter zijde), nadat Gods bestaan, door het den mensch ingeschapen godsdienstig instinkt, erkend was geworden, zich God als den Almagtige voorgesteld; wel had het zich, naarmate 's menschen oog voor de orde die in de schepping heerscht was geopend geworden, en men op het spoor van Gods wijsheid gekomen was, den

Digitized by Google

Almagtige ook gedacht als den Alwijze; wel had het Godsbegrip al weder in helderheid toegenomen sinds men een hooger denkbeeld van het schoone en goede, van zedelijkheid en deugd had gekregen, waaruit voortgevloeid was dat de Almagtige en Alwijze ook als de Regtvaardige en de Heilige werd geëerd; wel waren, naarmate de menschheid op de baan der godsdienstige en zedelijke ontwikkeling nog meer was vooruitgegaan, alle die goddelijke eigenschappen te zamen gevat in een nog hooger Godsbegrip, dat van barmhartigheid, goedertierenheid, zelfs van liefde; dan, hoe het Godsbegrip zich ook had ontwikkeld, God als Vader te denken, was bij niemand nog opgekomen.[69] Het was Jezus, »die Gods waren naam, den naam waarmede Gods betrekking tot ons zoo juist en zoo schoon wordt uitgedrukt, »onze Vader," voor de eerste maal las."[70] Dat was eene geheel nieuwe beschouwing van het wezen van God. Het object van den godsdienst, van het godsdienstig vertrouwen, hopen en leven, trad daarmede in een gansch ander, te voren geheel ongekend, licht. Toen Jezus het eerst den naam, »Vader," als den waren naam van God hooren deed, was er kwestie niet alléén van een meerder' of minderen graad van vertrouwen op God, van een meer of minder ware aanbidding van God, van een meerdere of mindere mate van gehoorzaamheid aan God, van een innigere of minder naauwe gemeenschapsoefening met God; maar tevens, en wel in de eerste plaats, van iets dat, als oorzaak er van, dat alles ten gevolge zou hebben; van een geheel nieuw inzigt in het wezen van God. Wel van een inzigt

Digitized by Google

dat, ook al weer, even als alle andere vroegere Godsbegrippen, op zijn beurt, gepaard zou gaan met meer of minder geloofsvertrouwen, met meer of minder kinderlijke gehoorzaamheid, met inniger of minder innigen omgang met den hemelschen Vader, met een leven in meerdere of in mindere mate Hem toegewijd: maar dat daar toch stond als eene geheele nieuwe gedachte; eene geheel nieuwe, tot toen geheel onbekende, voorstelling van God. Daarom kon Jezus ook tot zijne toehoorders zeggen, — en men merke wel op dat die zoo uitstekend verhevene uitspraak, die getuigenis door Jezus zichzelven gegeven in het bewustzijn zijner éénige grootheid, en waarin toch niets dan zuivere waarheid ligt opgesloten, niet in het vierde, maar in een meer betrouwbaar Evangelie te lezen staat, — »Voorwaar, ik zeg u" — hier, dat plegtig »voorwaar!" het verdient opgemerkt te worden, — »dat vele profeten en regtvaardigen verlangd hebben te zien hetgeen gij ziet, en hebben 't niet gezien, en te hooren hetgeen gij hoort, en hebben 't niet gehoord." [71]

En die nu »voor de eerste maal Gods waren naam heeft gelezen", waar las hij dien?.... »In zijn rein gemoed." [72] »De traditioneele Mozes, Zoroaster, Mohammed, in zijne aansluiting aan het Jodendom, Boeddha, alle godsdienststichters zijn half wijsgeerig, half godsdienstig, geven een kosmologie, een theologie. Jezus laat er zich niet mede in. Hij ziet God in de reinheid van zijn hart en daarmede is alles uitgemaakt." [73]

Dus: waarom was Jezus de eerste, de allereerste, die met dat geheel nieuw Godsbegrip optrad? Omdat niemand, geen Mozes, geen David, geen Jesaïa, geen

Digitized by Google

Johannes de dooper zoo deugdzaam, zoo vroom, zoo godsdienstig en zedelijk ontwikkeld geweest was als hij. Omdat hij, hij-alléén, zoo zedelijk groot was. Omdat niemand datzelfde heilig gemoed noch datzelfde rein hart had bezeten, waarin de ware naam van God, die van, »onze Vader die in de hemelen is," wordt gelezen. Is daarmede historisch bewezen, — en wat bewijs is meer afdoende dan een dat op geschiedkundige waarneming berust? — dat niets minder dan een gemoed zoo rein en heilig als dat van Jezus vereischt werd, om eenvoudig zich God te *denken* als Vader, zonder dat daarbij nog het geloof des harten, het met dat Godsbegrip overeenstemmend leven in aanmerking worde genomen, er volgt niets minder uit dan dat het enkel zich God denken als Vader, het christelijk Godsbegrip, op zichzelf genomen, en daargelaten in welke mate het hart er door vervuld, de wil beheerscht, en het leven er door wordt geheiligd, een gemoed eischt, zoo rein en zoo heilig, niet als dat van een der uitstekendsten die Jezus den weg hebben gebaand, en bij de uitmuntendsten van onzen tijd misschien kan worden gevonden, maar als dat van den éénigen Jezus.

Wie dan dat Godsbegrip heeft, niet om het zeggen van Jezus, niet op Jezus' gezag, niet op grond van Jezus' ervaring en waarneming; maar, naar Jezus' voorbeeld, op grond van hoogere geestelijke waarneming en van eigen hooren en zien, — hij passe het in meerdere of mindere mate toe op zijn leven, zijn geloofsvertrouwen zij er sterker of zwakker door, zijne gemeenschap met God inniger of minder naauw, —

Digitized by Google

hij heeft een gemoed even rein en heilig als Jezus. Wij laten hier geheel in het midden, of men eigenlijk nog wel kan spreken van »hetzelfde Godsbegrip als Jezus te hebben," hetzelfde, in den waren zin van het woord, even helder en even diep opgevat, als het met eene aanmerkelijk mindere verheerlijking van Gods Vadernaam gepaard gaat. Onzes inziens, zijn daartegen nog al zeer gegronde bedenkingen intebrengen. Maar dát daargelaten. Zeker is het, dat het enkele Godsbegrip, de enkele voorstelling van God als Vader, eene zedelijke volkomenheid als die van Jezus vereischt. Wie dus zelve zich zelven getuigen van God dat Hij hun Vader, en de Vader van allen is, zij mogen in de omhelzing van dat Godsbegrip, waar die zich in het praktisch leven moet toonen, minder konsekwent zijn dan Jezus; in mindere mate dan hij op dien Vader vertrouwen, Hem mindere offers van kinderlijke gehoorzaamheid brengen, zij mogen dien Vader mindere liefde toedragen, zij bezitten toch, in den grond, een zienersblik helderder dan die van een Mozes, een David, een Jesaïa, dan die van den grootste der profeten, Johannes den dooper; een zienersblik even helder, even onbeneveld en rein als die van Jezus. Zij bezitten derhalve, wat hun geloofsoog aangaat althans, wat hunne geestelijke waarneming, hun godsdienstig zien betreft, al stemt hun leven en handelen er niet regt meê overeen, eene zedelijke grootheid aan die van Jezus gelijk.

Digitized by Google

III.

Tous ceux qui se font illusion sur leur vertu, sont victimes d'une erreur. Ils contemplent leur moralité dans le miroir de leur imagination.

De toutes les illusions, celles qui concernent notre moralité, sont les plus dangereuses.

DANIEL TH. HUËT.

Het is verre van ons, de beschuldiging van menschenvergoding te zullen doen hooren. [74] Wij begrijpen zeer goed, dat de meer-ontwikkelden van onzen tijd het hoogst kwalijk hebben genomen, »de toepassing hunner beginselen als zelfvergoding van den mensch te zien voorstellen, en dat zij zich niet bereid verklaarden met zulke polemiek zich in te laten." [75] Appreciatie van zijne geestelijke ontwikkeling is ook geen' zelfvergoding. En zoo onbeduidend en nietig wij 't vinden, als wij iemand zich een diep gezonken zondaar, een nietswaardig, ellendig schepsel hooren noemen, terwijl hij niet weet te zeggen, waarin hij dan zoo zwaar heeft misdaan en waardoor hij zoo diep is

Digitized by Google

gevallen, even geoorloofd achten wij 't, de bewustheid te hebben van zijne zedelijkheid, als dat bewustzijn maar rust op deugdelijke gronden. Misschien zou het hier niet te-onpas zijn, zich het woord van de Lamartine te herinneren:

Ni si haut, ni si bas! simple enfant de la terre,
. . . .
Je ressemble, Seigneur, au globe de la nuit
Qui, dans la route obscure où ton doigt le conduit,
Réfléchit d'un côté les clartés éternelles,
Et de l'autre est plongé dans les ombres mortelles.[76]

Maar toch, indien het: »ken u zelven," dat de vader der wijsbegeerte ons toeroept, eene les der wijsheid is, die in den striktsten zin van het woord moet opgevat en in praktijk worden gebragt, dan mogen wij niet anders dan ons erkennen voor goed, wanneer wij inderdaad goed zijn, gelijk wij ons erkennen moeten voor slecht, als wij slecht zijn.[77] Zijn er, en zoo zijn er, die altijd over hunne diepe verdorvenheid, over hunnen val en zondaars-ellende zuchten en weeklagen, terwijl ze zich noch van onzedelijkheid noch van ongodsdienstigheid bewust zijn, en ook hunne woorden en daden bewijzen dat ze zoo onzedelijk en zoo ongodsdienstig niet zijn, ze mogen door velen »godsdienstige femelaars" worden geheeten, en zelfs verdacht eene groote mate van geestelijken hoogmoed onder den mantel der nederigheid te verbergen, ons is hun jammeren over hunne zedelijke verdorvenheid niets meer dan holle, zinlooze klanken, het aanhooren naauwelijks waard. Maar nu dan ook, zijn er, — en hier vragen wij, zijn er zoo? — die zich hunner

Digitized by Google

zedelijke grootheid op goede gronden bewust kunnen zijn, waarom zouden zij die bewustheid niet mogen uitspreken? Niet, 't behoeft wel niet te worden gezegd, om er mede te pralen en er zich op te verheffen; maar als het pas geeft, en zij geroepen worden der waarheid getuigenis te geven. Of is Jezus zelf, wiens voorbeeld wij moeten volgen, ons daarin niet voorgegaan? Hij, de nederigheid zelve, de bescheidenheid in persoon, hij had de bewustheid zijner zedelijke grootheid innig en diep, en nooit heeft hij geschroomd daarvan te getuigen. Mogen al woorden als deze: »Wie van u overtuigt mij van zonde?" »Ik en de Vader zijn één," [78] hem later, door overdreven zucht hem te verheerlijken, in den mond zijn gelegd, — wat wij voor alsnog niet gelooven, en zeker zoo spoedig nog niet zullen toestemmen, — in de drie evangeliën, waaraan men wil dat het beeld van den historischen Jezus alleen kan worden ontleend, zijn bewijzen te over te vinden, dat de bewustheid zijner zedelijke en godsdienstige grootheid hem niet alleen diep in de ziel was gedrukt, maar ook, al zij het niet regtstreeks, genoegzaam door hem is uitgesproken geworden. Al was het alleen dat wij hem nooit hooren spreken van schuld; nooit die toonen van zelfverwijt en van berouw hooren slaken, die men uit den mond der edelsten en godvruchtigsten van ons geslacht, ten allen tijde, verneemt. [79] Al konden wij ons enkel daarop beroepen, dat, terwijl Jezus' woorden en daden altijd in de schoonste harmonie met elkaâr overeenstemmen, een volmaakt harmonisch geheel vormen, en zijn doen

Digitized by Google

steeds de beligchaming is van zijn spreken, zijn doorgaand gedrag in lijnregte tegenspraak is met hetgeen hij eischt in de gelijkenis van den Farizeër en den tollenaar, eene gelijkenis door een Pécaut zelfs erkend [80] als door Jezus gesproken. Daar toch heet het: »Een ieder die zich zelven verhoogt, zal vernederd worden, maar die zich zelven vernedert, zal worden verhoogd." [81] Wanneer, vragen wij, heeft Jezus zich ooit vernederd? Heeft hij zich niet immer en altoos verhoogd? En waarom zouden dan zijne leerlingen, die geroepen zijn zijn voorbeeld te volgen, het ook in dezen, indien zij 't kunnen, niet doen?

Zal men zeggen dat een' grootheid van ziel, als die van Jezus, voor den mensch onbereikbaar en een zedelijke onmogelijkheid is? Wij achten die opmerking even onbewezen, als het zeker is dat wij tot die zedelijke grootheid zijn geroepen. 's Menschen roeping is geen mindere dan aan Jezus gelijk te zijn. Geeft hij ons in zijn persoon het beeld van den waren mensch te aanschouwen, wij zijn dan geroepen zijne beelddragers te zijn. »Hij in ons." Wij moeten zijn wat hij was. Dat is onze bestemming. Wel zijn wij, en velen met ons, van meening, dat die bestemming niet kan worden bereikt binnen de enge grenzen van 's menschen aardsche bestaan; dat daartoe zijn leven moet worden voortgezet aan gindsche zijde der graven. Maar die meening staaft de *onmogelijkheid* niet, dat de mensch, aan deze zijde van 't graf, die bestemming bereike. 't Zij nimmer tot

Digitized by Google

hiertoe gezien, wat nog niet is gezien, is daarom nog niet onmogelijk. Wij herinneren ons hier het woord van een der uitstekendste natuurkenners: »wie buiten het gebied der zuiver mathematische wetenschappen het woord *onmogelijk* uitspreekt, hem ontbreekt het aan voorzigtigheid." [82]

Of, evenwel, wat mogelijkheid zijn kan, ook werkelijkheid is, ziedaar eene andere vraag. Spreekt men van werkelijkheid op gelijke wijze als Paulus bijvoorbeeld, die zoo menigwerf de toekomst nam voor het heden, het toekomende voorstelde als tegenwoordig, als hij, onder anderen, zeide, dat »wij der zonde gestorven zijn", [83] of van zichzelven getuigde »niet meer ik, maar Christus leeft in mij," [84] dan wordt het iets anders. Spreekt men intusschen van werkelijkheid in den strikten zin van het woord, dan betwijfelen wij zeer of wij door denzelfden geest van reinheid en heiligheid, die Jezus bezielde, zoo zijn vervuld, dat wij, op 't gebied der onzienlijke dingen, hetzelfde zien wat hij zag, en hetzelfde hooren als hij. Wij vinden toch die werkelijkheid nog niet dáár waar ons »een vernieuwd voorwaarts streven van den waarachtigen mensch, die het ideaal, dat in zijn eigen natuur verborgen ligt, tracht te verwezenlijken," als een historisch feit onzer dagen voorgesteld wordt. Het moge waar zijn, — de meerdere of mindere waarheid er van zullen wij thans niet beoordeelen, — dat, bij de eerste groote beweging, die op het gebied van

Digitized by Google

de godsdienstige ontwikkeling der menschheid plaats greep, ten tijde dat het Mozaïsme, die oude, eerbiedwaardige instelling met hare bevoorregting van Joden en hare minachting voor niet-Joden, met al haren omhaal van wonderen en wetten, omvergeworpen werd, de magt, die dat gansche gebouw deed instorten, de langzame ontwikkeling was van den nieuwen mensch, die, eindelijk tot zijn vollen wasdom gekomen, zich bij sommigen op eens in al zijne heerlijkheid vertoonde en bij allen ontwaakte, al bleef hij voor velen in het duister schuilen." [85] Even waar moge het zijn dat »de magt die, tijdens de hervorming, de indrukmakende overlevering der katholieke kerk aan het wankelen bragt, niets anders was dan het lang voorbereid ontwaken van het individueel geweten, van den geloovige, dat is, van het godsdienstig individu, dat zich meerderjarig gevoelt en zich onafhankelijk verklaart, terwijl het de voogdij der onfeilbare kerk, met al haren omhaal van verzoening, absolutie, wijding, van zich afschudt: niets anders dan die nieuwe mensch, die bij sommigen als volwassen optreedt, terwijl hij zich nog bij anderen ontwikkelt, en die door een Luther wordt vertegenwoordigd." [86] Als niet minder waar zij het aangenomen, dat de onweerstaanbare magt, waardoor heden ten dage de gansche beweging geleid wordt, in welke menigeen niet veel meer ziet dan een blindelings schermen met kritiek en een dolzinnig verwerpen van oude leerstukken, niets anders is, ja zelfs niets anders kan wezen dan een vernieuwd voorwaarts streven van den waarachtigen mensch, die het ideaal,

Digitized by Google

dat in zijn-eigen natuur ligt verborgen, tracht te verwezenlijken: niets anders dan het te voorschijn treden van den volwassen godsdienstigen mensch, den waren christen, die de laatste boeijen afwerpt, de boeijen van een bovennatuurlijken bijbel en eene bovennatuurlijke geloofsleer, en die voortaan op de grondslagen zijner eigene natuur en van de natuur die hem omgeeft, het geloof, de zedeleer, de orde en het maatschappelijk leven wil vestigen; van dien nieuwen mensch, die door een aantal uitstekende organen spreekt, die in een aanzienlijke menigte van uitverkorenen en zelfs in de vroeger blinde en onmondige menigte zeer schielijk tot zijn vollen wasdom en zijn volle heerlijkheid komt; van dien nieuwen mensch, die zijn regt van bestaan voortaan alleen aan zichzelf wil ontleenen en zich volkomen vrij wil ontwikkelen binnen de grenzen der goddelijke wereldorde, — en die tegenwoordig den naam draagt van Schleiermacher, Vinet, Samuël Vinçent, Channing, Parker.[87] Ziet, men neme dat alles nu eens als eene getrouwe voorstelling der geschiedenis van de achttien vervlogen' christelijke eeuwen aan, daarmeê is het bewijs nog geenszins geleverd, dat die nieuwe, godsdienstig volwassen, naar de verwezenlijking van het ideaal, dat in zijn natuur ligt verborgen, voorwaarts strevende mensch, in wiens naam en op wiens gezag nu tot alle gezag-eischenden wordt gezegd: »Wij kennen u niet; wij behoeven uwe stoute aanspraken niet te onderzoeken; zij zijn ons geheel vreemd geworden en laten ons onverschillig;"[88] dat die nieuwe, geestelijk volwassen mensch, die gezegd wordt »in ieder van

ons verborgen te zijn," op een' en dezelfde lijn met Jezus, den zoon des menschen, kan worden geplaatst. Wij, voor ons, twijfelen ten minste of Schleiermacher, Vinet, Samuël Vincent, Channing en Parker niet nederig genoeg zouden zijn, om zooveel eer bescheidenlijk van de hand te wijzen.

Bovendien: »een vernieuwd voorwaarts streven naar de verwezenlijking van het ideaal," is en blijft altijd iets veel minders dan »het leveren van het model van een zedelijk ideaal," dat Jezus erkend wordt te hebben gedaan; »waarheen Jezus de menschheid heeft gedreven en dat te meer zal aantrekken, als wij het *in zijn eigen persoon*, (wij onderstrepen), voor zoover de evangelie-geschiedenis ons dien doet kennen, *als een levend ideaal kunnen aanschouwen*"; zij al het ideaal, door Jezus aanschouwd, — wat nog al aan twijfel onderhevig is, — »grooter dan Jezus zelf." [89] Maar, toegegeven eens dat reeds een onvermoeid streven naar de bereiking van het ideaal, zedelijke en godsdienstige volkomenheid mag worden geheeten, ontbreekt er aan dat streven, — het moge dan al in onzen tijd meer dan immer worden gezien, — niet veel, oneindig veel? Nog eens, ik zal niemand beoordeelen. Er echter over oordeelende op grond van eigen ervaring en waarneming, met het oog op mijzelven en daarbij den kring waarin ik mij beweeg overziende, vind ik inderdaad meer grond tot de bede van den boetvaardigen tollenaar: »O God, wees mij zondaar genadig!" [90] dan volle vrijmoedigheid tot het herhalen van Paulus' getuigenis: »ik jaag er naar, of ik het ook grijpen mag." »Vergetende

Digitized by Google

hetgeen achter is en mij uitstrekkende naar hetgeen vóór is, jaag ik, volgens het doel, naar den prijs der hemelsche roeping Gods in Christus Jezus." [91] Men vatte het toch, met dat streven naar het ideaal, niet al te ligt op. Men make zich van zijn jagen er naar, geen illusie! Men geve zich wel rekenschap van den diepen zin, die in het woord van den grooten apostel ligt opgesloten: »allen loopen wel in de renbaan, maar allen loopen niet zoo dat zij den prijs behalen." [92] Inderdaad, zal het streven naar zedelijke volmaaktheid met het werkelijk bezit er van worden gelijk gesteld, dan dient wel aan dat eerste volstrekt niets te ontbreken. Zoolang dááraan zelfs nog veel ontbreekt, is wel de vraag: of de mogelijkheid, dat de mensch het beeld van den volmaakten mensch reeds hier op aarde zou dragen, tevens werkelijkheid is, niet uit de lucht gegrepen.

Voor wie nu die mogelijkheid nog geen werkelijkheid is geworden, zouden wij vreezen, dat het gelooven alleen op grond van eigen hooren en zien, onafhankelijk van alle gezag, ook van Jezus' gezag, vroeg of laat in een twijfelen konde verkeeren, waarvan de pijn zich diep doet gevoelen.

Het gelooven op anderen grond dan op dien van eigen denken, gevoelen en willen, wordt voorgesteld [93] als het bouwen op een zandgrond, dat de dwaze man doet; en waartegen Jezus ons waarschuwt. [94] Het gelooven, daarentegen, op grond van eigen erva-

ring en waarneming, van de uitspraken van ons zedelijk en godsdienstig bewustzijn, als het bouwen op de rots; waartoe Jezus vermaant, en gelijk een wijs man het doet.

Zoolang 's menschen godsdienstige zedelijkheid niet onwankelbaarder en vaster is dan wij meenen, niet meer verheven boven de magt der verleiding, tegen de pijlen van satan niet beter gewapend dan wij over 't algemeen zien, zouden wij het omkeeren en zeggen, dat wie zijn geloof alleen doet berusten op de uitspraken van zijn eigen gevoelen en denken, ervaren en waarnemen, den man gelijkt die zijn huis bouwt op zand; maar wie het grondvest bovenal en voor alles op de uitspraken van Jezus' ervaren en waarnemen, gevoelen en denken, den wijzen man die op de rots heeft gebouwd. Wij althans worden daartoe gebragt door de ervaring en waarneming, gedaan op het gebied van ons individueel leven.

Ja, in de betere dagen van ons zedelijk leven, — of is het niet waar, dat wij ons dan digter-bij, dan verder-af van den hemel bevinden? — fluistert een inwendige stem ons, voor zooverre wij eene christelijke opvoeding hebben ontvangen die ons aan de voeten van Jezus deed neerzitten, in de ooren, dat de heilige God onze Vader is, die met vaderlijke liefde over ons waakt, en dat wij zijne kinderen zijn, die nooit te veel van hem kunnen verwachten. Maar daar komen andere dagen. En nu zeggen wij niet: »daar zijn de slagregens des onderzoeks gevallen, de stroomen der waarheid zijn gekomen, de winden der opregtheid hebben gewaaid."[95] Wat zou ons zedelijk en godsdienstig be-

Digitized by Google

wustzijn, onze hoogere geestelijke waarneming, ons godsdienstig gevoel hebben te lijden van het ontleedmes der wetenschappelijke kritiek, of wat te maken met de kwestiën over het surnaturel? Wij zeggen, daar vallen de slagregens van de verzoeking, en daar komen de stortvloeden van de zwakheid des vleesches, en daar waaijen de winden van geestelijke verkoeling, laauwheid, onverschilligheid, bezwangerd door al de bestanddeelen van een onreinen dampkring; daar komen de dagen, waarin onze vleeschelijke driften en zondige neigingen als op eenmaal ontwaken, in onzen boezem ontvlammen, ons denken en handelen in oproer brengen, en ons spoediger en verder dan gewoonlijk meêslepen. [96] Ziedaar de grondslag, waarop ons geloofsgebouw rust, verbroken; en met dien grondslag stort natuurlijk dat gebouw-zelf in. Wat blijft ons over, dan op zijn puinhoopen, der vertwijfeling ten prooi, zonder hoop, zonder verwachting noch rust, neder te zitten? Een ander, intusschen, geloofde hetzelfde als wij; maar hij geloofde het niet, gelijk wij, alléén, zelfs niet in de eerste plaats, op grond van eigen' ervaring, maar, voor alles, op grond van Jezus' ervaring. De uitspraken van het zedelijk en godsdienstig bewustzijn van Jezus, waren hem de diepste en voornaamste grond, waarop hij zijn geloofsgebouw optrok. Ook hij deed dezelfde treurige ondervinding. Dezelfde stortvloeden en dezelfde regenvlagen en winden sloegen tegen zijn gebouw aan. Maar het mogt hevig geschokt, aan 't wankelen gebragt, met instorten worden bedreigd; — want de woorden van Jezus weerklinken slechts in ons gemoed,

Digitized by Google

naarmate ons gemoed zuiver en rein is, — het stortte toch niet in, omdat het op den grond van Jezus' zedelijke grootheid gebouwd was, en Jezus' zedelijke grootheid een rots is, die onwrikbaar en onwankelbaar dáár staat, hoe ook de winden en de stortregens en de stortvloeden der zonde woeden. Ik vraag: wie bouwde hier op zandgrond, en wie op de rots; wij of die ander? Wie is de wijze, en wie is de dwaas?

Men zal ons hier welligt herinneren aan het schoone beeld van den welsprekenden bisschop van Meaux, waar hij den door de zonde bezoedelden mensch bij een gebouw vergelijkt, dat wel in puinhoop verkeerd is, maar in welks puinhoopen men toch nog de sporen van den bouwmeester terug vindt. [97] Wij herinneren het ons. Maar die overblijfselen van zijne oorspronkelijke schoonheid en grootheid zouden genoeg zijn, den mensch daarop zijn ingestort geloofsgebouw weer te doen opbouwen? Hetgeen hem van zijn beter Ik, hoe diep hij ook zij gevallen, altoos nog overig blijft, zou voldoende wezen, hem daarop een nieuw geloofsgebouw, vaardig en spoedig, weer te doen optrekken? Mij dunkt, de geschiedenis van meer dan één Judas Iskariot, wiens godsdienstige aanleg en vermogens, meermalen, zoo schoon zijn in 't licht gesteld, [98] bewijst meer dan voldoende, de waarheid van hetgeen Bossuet er aan toevoegt: »Het goddelijke, dat in den mensch overblijft, is nog zoo sterk dat hij het niet kan verliezen, en tegelijker tijd zoo zwak dat hij het niet opvolgen kan, zoodat het schijnt hem

slechts overgebleven te zijn om hem van zijn zonde te overtuigen, en hem zijn verlies te doen gevoelen." [99]

Of zal men ons eerder wijzen op den verloren zoon uit de gelijkenis, [100] en vragen of dien dan, toen hij kwam tot zichzelven, en zich de goedheid zijns vaders herinnerde, eene andere stem in de ooren klonk dan die van zijn eigen godsdienstig gevoel, van dat gevoel dat wel onderdrukt, maar nooit geheel uitgedoofd worden kan? Onze wedervraag is, waar het bewijs is geleverd, dat het ontwaakt godsdienstig gevoel niet was wakker geschud uit zijn slaap, omdat en doordat de ongelukkige jongeling zich, uit betere dagen, het woord herinnerde van den profeet: »de goddelooze bekeere zich tot den Heer, zoo zal Hij zich zijner ontfermen, en tot onzen God, want Hij vergeeft menigvuldig." [101] Was het alleen, wat er nog van het beste deel van hemzelf in hem was overgebleven, dat hem deed opstaan; of waren het veeleer zoovele uitwendige stemmen, die hem spraken van genadige en vergevingsgezinde liefde, en die tegelijk weerklank vonden in zijn gemoed, naarmate de laatste spranken van zijn godsbewustzijn niet geheel waren uitgebluscht, en hij zich diep ongelukkig gevoelde?

Nog eens. Mijn eigen godsdienstig gevoelen en denken, door en onder den invloed van Jezus ontwikkeld, getuigt mij dat God liefde is, en een liefde zoo uitgebreid en zoo groot, zoo innig en teeder, dat zij alle menschen, gelijkelijk, met meer dan moederlijke zorg, omvat. »Uit de onbestaanbaarheid van het gods-

Digitized by Google

dienstig gevoel met een andere voorstelling," zegt een der geavanceerden van onzen tijd, »vloeit de noodzakelijkheid voort om ons het volmaakte wezen als de hoogste liefde te denken." Uitsluitend acht gevende op den eisch van ons godsdienstig gevoel, is het niet te veel gezegd, als wij vrijmoedig beweren: »of geen God, of een God wiens wezen liefde is. En die liefde natuurlijk gedacht als oneindig, als almagtig, als volmaakt verstandig, als de heiligheid zelve." [102] Welnu, ik denk mij God als de oneindige, almagtige, volmaakt verstandige, heilige liefde. Op dat denken bouw ik het huis, waarin mijn geest vertrouwend en rustig, hoopvol en blijmoedig woont. Maar daar steken de winden, die uit de wereld der werkelijkheid blazen, op, en slaan tegen dat huis aan, tegelijk met de stortvloeden der raadselen Gods, en de slagregens van hetgeen ik rondom mij heen zie en hoor. »In de natuur om mij henen, ontwaar ik," — om met anderen, die het ook, en zelfs van af het standpunt der nieuwe wereldbeschouwing ontwaarden, te spreken, — »eene wreedheid en barbaarschheid als waarvoor zelfs de boosaardigste stiefmoeder zou terugdeinzen bij het mishandelen van den minstbedeelde harer verstootelingen; zie ik het vuur en de golven, en alle elementen te zamen, woeden als losgelaten duivels tegen jong en oud, schuldigen en onschuldigen, geniën en idioten. In de maatschappij rondom mij bespeur ik ja een schare van gelukkigen en voorspoedigen, doch ook daar naast en daar omheen een duizendmaal talrijker schare van behoeftigen en elendigen, martelaren van den overvloed der anderen, lijders en lijderessen levenslang,

Digitized by Google

verstoken van alle voedsel voor geest en hart, zonder lucht om in te ademen, zonder brood bijna voor hunne kinderen. Ik zie er die God, sedert twintig, sedert vijftig jaren reeds, alle dagen om hetzelfde bidden: niet om goud of eer of ijdelheden, niet om hetgeen schade ware voor hunne ziel, maar om eene bete levensgenot, eene handvol zonnestralen op hun pad, eene eigene plaats om hun hoofd neder te leggen; doch tot hiertoe te vergeefs. Ik zie er die, ootmoedig als een slaaf die zich kromt voor het aangezigt zijns beleedigden meesters, met vernietiging van zich zelven, alle eigen waardigheid ter zijde stellend, God smeekten hun den zegen te laten of hun het dierbaar schepsel terug te geven dat hij zelf hun ten geschenke gaf, aan welks bezit zijne eigene goedheid hen gewende, waarvan hij wist dat zij het noodig hadden om staande te blijven in het aangezigt der verzoeking, te volharden in hunne goede voornemens, beter en vromer te worden; en ziet, hij bleef even doof voor hunne nederige bede als voormaals Baäl bleef voor het uitzinnig smeekgehuil zijner bijgeloovige priesters." [103] Neen! dat zijn geen vonden eener sombere en hartstogtelijke verbeelding. Geene fantastische nachtvertellingen. Dat zijn tooneelen uit de wereld der werkelijkheid, waarbij nog duizende gelijksoortigen zouden kunnen opgenoemd worden. Is het dan wonder dat die tooneelen mijn denken in twijfelen verkeeren doen, naarmate mijn verstand op zoovele raadselen te schande wordt, en er niets is dat overeenstemt met de ideeën die ik mij vorm van eene almagtige, onpartijdige, allen gelijkelijk omvattende liefde?

Digitized by Google

Dat ik niet meer zeg: God is liefde; maar twijfelend vraag: is God liefde? Is God onze Vader? »Is het waar dat er geen muschjen ter aarde valt zonder den wil van onzen Vader? Heeft God een hart ook voor de minste onzer smarten en zijn de haren onzes hoofds allen geteld? Weet onze Vader wat wij van noode hebben?" Zoo is mijn denken van God, als de oneindige, almagtige, volmaakt verstandige, heilige liefde, aan het wankelen gebragt. En het wankelt naarmate het slechts een zeer zwakken steun vindt in mijn godsdienstig gevoel, dat niet minder door de zonde verzwakt en verlamd is als mijn verstand er door is beneveld. Het wankelt, naarmate het door den adem van onreine, onheilige gedachten bezwalkt wordt. En mijn geloofsgebouw stort in, gelijk het huis waarvan de grond, daar het op was gebouwd, door slagregens, stortvloeden en windvlagen werd ondermijnd. Is dat eene voorstelling van mijne verbeelding? Helaas! de geschiedenis van zoovelen in onze dagen bewijst maar al te zeer, dat het eene voorstelling is aan de werkelijkheid ontleend.

Daar is een ander intusschen, wien het godsdienstig nadenken hetzelfde omtrent Gods wezen getuigt. Maar het is het denken van dien grootsten en heiligsten, van dien éénigen denker, wiens geestesoog niet was beneveld door onreinheid des harten, en wiens verstand door de zonde niet was ontheiligd. Dien ander gebeurt hetzelfde als mij. Hij ondervindt hetzelfde als ik; tegen het gebouw zijns geloofs slaan dezelfde winden, slagregens en stortvloeden. Ook zijn geloof wordt beproefd door die tooneelen uit de wereld der

Digitized by Google

werkelijkheid, die even zoovele raadselen van het wezen van God en van het Godsbestuur zijn. Maar hoe ook geschokt en aan 't wankelen gebragt, stort zijn geloofsgebouw niet in, want de grond waarop het gebouwd is, het zich God-denken van Jezus, is een rots gelijk, die door stormvlagen noch golvengeklots kan worden bewogen, evenals het zich God-denken van Jezus, door geene onreine gedachten noch onheilige hartstogten bezoedeld, dáár, objectief, onveranderlijk vaststaat, als eene historische daadzaak. Ik vraag andermaal, wie van ons beiden, die ander of ik, bouwde op eene rots, en wie op een zandgrond? Wie is de dwaas, en wie is de wijze?

Ja, denkt misschien deze of gene, maar als het nu maar onwankelbaar vaststond dat Jezus zoo is geweest en zich God *zóó heeft gedacht*, als het in de evangeliën ons voorgesteld wordt! En als het nu maar was bewezen, dat hij in zijn godsbewustzijn *niet heeft gedwaald!*......

Wat de eerste bedenking betreft; wij hebben bij herhaling vernomen dat zelfs zij, die de evangelie-verhalen aan de scherpste kritiek onderwerpen en een groot deel er van als legendarisch beschouwen, erkennen, dat Jezus' geloofsovertuiging, wat het voornaamste althans en de hoofdzaken betreft, geen andere geweest is dan die door de evangelisten hem toegekend wordt. Daarop opmerkzaam te maken, is, voor het doel dat ik ter bereiking mij voorstelde, voldoende. Te bewij-

Digitized by Google

zen dat die erkenning op waarheid berust, ligt buiten de grens, die ik mij voorschreef.

En wat de tweede bedenking aangaat; Jezus moge al of niet hebben gedwaald, hij moge niet de allervolmaaktste leeraar geweest zijn en zijne leer niet de volle en volstrekte waarheid bevatten, zoolang zij, die hem voorstellen als een verkleinden Christus, [104] of als een persoon van minder gewigt, [105] nogtans van hem getuigen: »hoe heilig en groot is die eene godsgezant boven alle anderen, die voor de eerste maal in zijn rein gemoed Gods waren naam heeft gelezen"; [106] en wederom: »op het gebied van den godsdienst, kennen wij geen grooter naam"; [107] en wederom: »onder alle ware kinderen van God, is 't Jezus, in wien de bewustheid der Godheid de allerhoogste was in de geheele menschheid"; [108] en wederom: »van alle de zuilen die zich ten hemel verheffen, en van een edeler bestemming getuigen, is Jezus de hoogste"; [109] en wederom: »wat nog geschieden zal weten wij niet. Maar welke ook de onverwachte verschijnselen der toekomst mogen zijn, Jezus zal niet worden overtroffen; alle eeuwen zullen verklaren dat onder de kinderen der menschen geen grooter werd geboren dan Jezus"; [110] zoolang, zeg ik, zulk eene hulde aan Jezus gebragt wordt, zelfs door wie hem de meerdere hulde, die hem, naar mijne meening en die van anderen, als den volmaakten mensch, als den Eeniggeborenen van den Vader, als den Zoon Gods die in den schoot des Vaders is, toekomt, onthouden; zoolang, — het zij dan onbewezen dat hij zondeloos is geweest en in zijn' godsdienstige inzigten niet heeft gedwaald, — staat hij

Digitized by Google

daar als onze meerdere; zijn godsdienstig nadenken boven het onze; en is de deugdelijkheid zijner geloofsovertuiging zooveel meer te betrouwen dan die der onze, als de deugdelijkheid van een rotsgrond het is boven die van een zandgrond. De dubbele bedenking die wij meenen te hooren, verzwakt dus geenszins de kracht onzer vraag: wie van beiden, — aangenomen altijd dat geen van beiden op dezelfde hoogte van zedelijke grootheid als Jezus staat; dus, dat hetgeen als mogelijkheid moet worden erkend, zooals wij begonnen te zeggen, nog geene werkelijkheid is geworden, — wie van beiden is de wijze man, en wie is de dwaas? Hij, die zijn geloof heeft gebouwd, onafhankelijk van alle gezag, op zijn eigen godsdienstig gevoelen en denken, òf hij, die zijn geloof bouwde, met erkenning van Jezus' gezag, op het godsdienstig denken en gevoelen van Jezus? Wiens gebouw zal invallen, en wiens blijven staan, als ze beide geteisterd worden door de winden en stortvloeden der zondige neigingen, van de verleiding der wereld, die in ons hart een bondgenoot vindt, en van den twijfel die voortspruit uit de ondoorgrondelijkheid Gods? Zal het zijn dat van den man, die het grondde, alleen en uitsluitend op de uitkomsten zijner persoonlijke ervaring, of dat van hem, die het bouwde op de uitspraken van Jezus' ervaring, welke weerklank vonden in zijn gemoed?

Neen! zoolang de mensch niet beter is dan hij zich

Digitized by Google

doet kennen; zoolang hij niet in den striktsten zin van het woord, dus niet alleen in beginsel maar krachtens volkomene wezenlijkheid, kan getuigen: »ik leef, maar niet meer ik, het is Jezus die in mij leeft," mag het hoogst onverstandig en even gevaarlijk geacht worden, dat hij het gebouw van zijn vertrouwen, van zijne hoop en zijne rust, eerder grondt op de getuigenissen van zijn eigen godsdienstig gevoelen en denken, dan op de uitspraken van Jezus' godsdienstig gemoed. Zoolang de mensch zedelijk is, die hij is, en Jezus blijft, die hij was, achten wij het een dwaasheid, dat de mensch uitspraak zou doen over de waarheid van Jezus' geloofsovertuiging, in stede dat de waarheid van 's menschen geloofsovertuiging aan het oordeel van Jezus wordt onderworpen. Wat zou men er wel van denken, als de knaap, die nog ter school gaat, tot zijn vader, met het oog op deze of gene waarheid, kwam zeggen: vader, ik denk er precies zoo over als u, dus is het nu bewezen dat u juist hebt gezien?

Mogen er eenige bijzonder begaafden, buitengewoon ontwikkelden zijn, die Jezus, in zedelijke volmaaktheid, gelijken, welnu, dan is het ook hier waar: »Velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren." [111] De mogelijke werkelijkheid van hun bestaan zullen wij niet betwisten, omdat wij ons dan tot regters over het zedelijk bestaan van anderen opwerpen zouden, ongedachtig aan het woord: »Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt." [112] Alleen vinden wij het nog al bevreemdend, dat zij de algemeene aandacht niet meer tot zich trekken, en dat hunne namen zoo weinig be-

Digitized by Google

kend zijn. Immers, »eene stad boven op een berg gelegen, kan niet verborgen blijven." [113] En het bestaan dier hooger ontwikkelden aangenomen, kan noch mag hun de bevoegdheid betwist worden, in zake van geloofsovertuiging, met geheele terzijdestelling van Jezus, alleen op grond van eigen' hoogere geestelijke waarneming te spreken. Wij zeiden het reeds: wat de mensch, krachtens zijne roeping en bestemming, *moet* zijn, *kan* hij worden; anders ware hij er van God niet toe geroepen. Wat hij *worden* kan en moet, kan hij *zijn;* althans de onmogelijkheid er van is geenszins bewezen. (zie bladz. 52). Waarom zouden er dan niet worden gevonden, die, door buitengewone krachtsontwikkeling, de hoogte hebben bereikt, waarop alle menschen geroepen zijn vroeger of later te staan? En wie die hebben bereikt, ze zijn ongetwijfeld volkomen in hun regt, als ze zeggen: »Wij zelve getuigen ons zelven van God;" en waar zij spreken tot Jezus: »Wij gelooven niet meer om uw zeggen, want zelve hebben wij gehoord en weten wij."

Intusschen, die vereerende uitzonderingen als vertegenwoordigers der groote menigte, der gemeente, der christelijke kerk voortestellen, gaat niet op. Als er op zedelijk en godsdienstig gebied gesproken wordt van de roeping en bestemming des menschen, moet de mensch in 't algemeen worden genomen. En waar het den mensch geldt in 't algemeen, is men ontegenzeggelijk verpligt, de menschen te nemen zooals ze zijn, en niet zooals ze zijn moeten. Evenzoo, waar men van de christenen in 't algemeen spreekt. Zoolang nu de christen, over 't algemeen genomen,

Digitized by Google

niet beter is dan hij zich in den regel vertoont; zoolang ervaring en waarneming beide maar al te duidelijk leeren, dat zijn zedelijk en godsdienstig bestaan nog altoos door satan als de tarwe gezift wordt; zoolang er nog zóóveel aan ontbreekt, dat het niet anders dan ironie wezen kan, van 's menschen zedelijke grootheid te spreken, of te gewagen van de zedelijke grootheid van onzen tijd, (wij hadden ook kunnen zeggen, van »de gemeente van onzen tijd" [114]); zoolang uit den schoot zelfs der christelijke menschheid, de kreet nog steeds opgaat: »Ik ellendig mensch! wie zal mij verlossen uit het ligchaam dezes doods?" [115] zoolang is het ondenkbaar, dat men op dezelfde gronden als Jezus, met hem, hetzelfde zou kunnen, zou moeten, inderdaad zou gelooven.

Wij schromen niet méér te zeggen.

Waar 's menschen zedelijke grootheid, laat staan eene zedelijke grootheid aan die van Jezus gelijk, niets meer dan een hersenschim is, terwijl men er toch terzelfder tijd beweert, *hetzelfde te gelooven als Jezus*, dáár, luidkeels roepen wij het uit, dáár is:

Het zeggen tot Jezus: »wij gelooven niet meer om uw zeggen, want zelve hebben wij gehoord en weten wij", een woord van ijdele en hoogmoedige inbeelding;

Het beweren: »wij zelve getuigen ons zelven van God. Wat ons oog niet kan zien en ons oor niet kan hooren, dat weten wij door hoogere geestelijke waarneming", een getuigenis van belagchelijk zelfbedrog;

De stelling: »wij mogen niet gelooven, tenzij wij

Digitized by Google

zelve zien", een even ondoordacht als onmenschkundig gezegde;

De verzekering eindelijk: »bij onszelf, bij onszelf alleen berust alle gezag in geloofszaken," ware het inderdaad" meer dan een theorie, maar een bepaald feit, waaraan ieder, die gezond is van geest en gemoed, niet kan ontkomen", eene allerbetreurenswaardigste waarheid.

Digitized by Google

IV.

Komt tot mij, allen die vermoeid en belast zijt, en ik zal u rust geven.

JEZUS, de Christus.

»Bij onszelf, bij onszelf alleen berust alle gezag in geloofszaken." Ja, wel mag dat eene hoogst bedroevende waarheid worden geheeten, bijaldien het een bepaald feit is, waaraan niemand, die gezond is van geest en gemoed, kan ontkomen. Maar, Gode zij dank! het is er anders mede gelegen.

Wel berust bij onszelf, en bij onszelf alleen, op christelijk godsdienstig gebied, alle gezag, om dát woord nu eens te houden, ofschoon het, in zijn' ware beteekenis opgevat, hier minder juist is gekozen, in zooverre wij aan Jezus, en dientengevolge, in Jezus, niet alleen mogen, maar ook moeten gelooven, niet op grond van anderer getuigenis, maar op grond van eigen waarneming en overtuiging. [116] Gelukkig bovenal hij, die aan en in Jezus gelooft op grond van

Digitized by Google

eigen ondervinding! Gelukkig die, terwijl dezelfde strijd, welke reeds, een achttien eeuwen geleden, rondom Jezus gestreden werd, en in welken dezelfde strijdleus als tegenwoordig weerklonk, »of deze mensch van God is of niet, of hij een zondaar of niet is, en van waar hij is," [117] nog in onze dagen, met onverminderde heftigheid, voortgezet wordt, — welke hulde wordt daarmeê aan Jezus gebragt! — te midden van het krijgsrumoer der strijdende scharen, den toon der dankbare vreugde doet klinken: »één ding weet ik, dat ik blind was en nu zie." [118]

Wel is het waar, dat wij niet mogen gelooven, tenzij wij zelve zien, in zooverre wij zelve ons zelven rekenschap hebben te geven van de redenen waarom wij gelooven in den persoon van Jezus, na dien te hebben leeren kennen uit de gedenkschriften van zijn leven en werken, die tot ons gekomen zijn. Wel mogen en moeten wij zelve ons zelven getuigen van de gronden, waarop wij de geloofwaardigheid aannemen der bronnen, waaruit de kennis van Jezus geput wordt; evenals van de redenen waarom wij, op grond der ons meêgedeelde, en door ons als geloofwaardig aangenomen' verhalen, Jezus in zijne zedelijke grootheid, en als den »waarachtigen getuige" erkennen. Maar wie bemerkt niet terstond dat het hier eene geheel andere zaak wordt?

Iets gansch anders is het, te oordeelen over de gronden, waarop de zedelijke grootheid van Jezus ons voorgesteld wordt als eene geschiedkundige daadzaak, en iets anders, een oordeel te vellen over de uitspraken en getuigenissen dier zedelijke grootheid, waar die

Digitized by Google

grootheid als grond van geloofsovertuiging beschouwd wordt. Jezus' zedelijke grootheid, voorgesteld als historisch feit, en die grootheid, aangenomen als grond van geloofsovertuiging, zijn twee verschillende zaken.

Wat wel niemand ontkennen zal is, dat van onze geloofsovertuiging te veel afhangt om er ons maar aanstonds, kalm en rustig, bij neerteleggen. Ook wij gevoelen diep, dat »de godsdiensten geene tenten zijn om onder te slapen." [119] Neen waarlijk, op wetenschappelijk-godsdienstig gebied is het nooit, en vooral tegenwoordig, geen tijd tot slapen! Gewisselijk is het aan allen, die er toe in staat zijn, zelfstandig en onafhankelijk van anderer gezag, te onderzoeken, of en in hoeverre de bronnen, waaruit de kennis van Jezus' persoon, leven en werken geput wordt, als betrouwbaar kunnen worden beschouwd. Dat is wel voor verreweg de meesten hoogst moeijelijk; meer dan moeijelijk, wanneer men bedenkt, hoe uiteenloopend daaromtrent de meeningen zijn van de koryfeën der wetenschap, van hooggeleerden, als een Hofstede de Groot en een Scholten, om geene andere namen te noemen. Naarmate die moeijelijkheid diep wordt gevoeld, zelfs door meer-wetenschappelijken, haasten wij ons dan ook, voor minder-wetenschappelijk ontwikkelden, voor ongeleerden en voor de eenvoudigen onder ons, voor ambachtslieden, daglooners en kinderen, het regt en de vrijheid te eischen, in dezen, op anderer gezag te gelooven; al dringt zich onwillekeurig de, moeijelijk te beantwoorden, vraag bij ons op: maar op wiens gezag zal het, bij voorkeur, nu zijn? Evenwel ontneemt

Digitized by Google

die moeijelijkheid niets aan het regt evenmin als aan de vrijheid, die wij noch ons zelven noch iemand, tot geen prijs ter wereld, ooit zullen laten ontrooven, de geloofwaardigheid van hetgeen ons omtrent Jezus' persoon en leven getuigd wordt, zelfstandig te toetsen en te beoordeelen.

De geloofwaardigheid der gedenkschriften van Jezus' leven ernstig onderzocht zijnde, heeft ieder, wie hij ook zij, die er de bekwaamheid toe heeft, het onbetwistbaarste regt en de onbeperktste vrijheid, — zij ontaarde slechts niet in losbandigheid, wat, helaas! in onze dagen maar al te dikwijls gebeurt, — zich zelven te getuigen of die Jezus, zooals hij ons voorgesteld wordt in zijn openbaar leven, in zijn spreken, handelen, strijden, lijden, sterven, en in zijn verheerlijkt bestaan, de achttien eeuwen-oude geschiedenis der door hem verlichte menschheid daarbij vooral niet te vergeten, al of niet, en, zoo ja, in welke mate, als een geloofwaardig getuige is te beschouwen. Zoowel voor een iegelijk als voor ons zelven, handhaven wij het regt en de vrijheid, gelijk wij 's menschen verpligting er toe volmondig erkennen, op grond der geschiedenis van Jezus' openbaar leven, over zijn persoon en karakter, zelfstandig, en onafhankelijk van alle uitwendig gezag, uitspraak te doen.

Daarom achten wij ieder, den eenvoudigsten leek niets minder dan den hoogst geplaatsten, getabbaarden schriftgeleerde, volkomen geregtigd niet alleen, maar, voor zooverre hij er toe bekwaam is, geroepen en verpligt, tot allen, die ons, met verwijzing naar de geschiedenis van Jezus' openbaar leven, van zijn inwen-

Digitized by Google

dig leven getuigen, het woord der Samaritanen te rigten: »Wij gelooven niet meer om uw zeggen, want zelve hebben wij gehoord en weten wij, dat deze waarlijk de Heiland der wereld is."

Dientengevolge zeggen wij dan ook, tot de hedendaagsche, meer verlichte getuigen van Jezus, die zijn leven en werken eene nieuwe revisie hebben doen ondergaan: wij gelooven niet om uw zeggen, maar zelve hebben wij gehoord en weten wij, dat deze waarlijk »onder alle ware kinderen van God, diegene is, in wien de bewustheid der Godheid de allerhoogste was in de geschiedenis der geheele menschheid"; dat deze waarlijk »van alle zuilen die zich ten hemel verheffen, en van een' edeler' bestemming getuigen, de hoogste is"; »dat er op het gebied van den godsdienst geen grooter naam is bekend dan de zijne". En hetzelfde zeggen wij tot allen, die nog in anderen, in uitnemender zin, van Jezus getuigen. Met het oog en den vinger op de christelijke geschiedenis, zooals die zich, van af de kribbe van Bethlehem tot op den dag van heden, ontplooit, zeggen wij zelfs tot den verheven getuige, wien een adelaar de pen zou hebben gereikt, waarmeê hij het beeld van den Menschenzoon schetste: wij gelooven niet meer om uw zeggen, want zelve hebben wij gehoord en weten we, dat deze waarlijk »de eeniggeboren Zoon, die in den schoot des Vaders was, is;" want zelve »hebben wij zijne heerlijkheid aanschouwd, eene heerlijkheid als des Eeniggeborenen van den Vader." [120]

In dien zin verstaan, beamen dan ook wij ten volle het woord: »wij mogen niet gelooven, tenzij wij zelve

Digitized by Google

zien." Neen, wij mogen, als het goed zal zijn, niet gelooven aan Jezus' zedelijke grootheid, tenzij wij zelve die zien in de berigten ons meêgedeeld omtrent zijn leven, spreken en handelen; in de tafereelen van zijn uitwendig leven, ons voor oogen gesteld door getuigen, wier geloofwaardigheid eerst door ons onderzocht is geworden. Zelfs mogen wij er niet aan gelooven met een ondoordacht, overhaastig geloof. Want wij zouden dan de berisping, Nathanaël eens toegediend, op ons toepasselijk maken: »gelooft gij nu reeds?" [121] Zelve moeten wij ons zelven getuigen, en dat niet eêr dan na een wel doordacht onderzoek, waarom en op grond waarvan wij Jezus' zedelijke en godsdienstige grootheid als historische werkelijkheid aannemen.

Meenen wij, na bedaard, ernstig en rijp onderzoek, haar daarvoor niet te moeten erkennen, welnu, maken wij dan van onze vrijheid gebruik, er niet aan te gelooven. Ook tot ons nog komt de vraag: »Wilt gijlieden ook niet weggaan?" [122] Volgens het verhaal van den vierden evangelist, is het Jezus-zelf die het ons toeroept. Maar is eenmaal die zedelijke grootheid, hetzij in mindere, hetzij in meerdere mate, met een Johannes of met een Renan, voor eene geschiedkundige daadzaak erkend, dan kan noch mag de waarheid harer getuigenissen door eene andere zedelijke grootheid worden beoordeeld, ten ware die andere, om niet te zeggen boven haar is verheven, met haar gelijk staat. Beweert men dat die waarheid dan toch weerklank moet vinden in ons gemoed, zal ze door ons worden aangenomen, wij beweren hetzelfde; ge-

Digitized by Google

lijk wij onze instemming daarmeê boven reeds hebben uitgedrukt. (zie bladz. 35). Maar wij beweren tevens dat, vindt ze geen' weerklank in ons gemoed, zoodat wij ons voegen bij die »velen die teruggingen en niet meer met Jezus wandelden", [123] dit niets bewijst tegen haar, maar wél tegen de deugdelijkheid, tegen den zedelijken toestand van ons gemoed.

Wij hoorden zeggen, met betrekking tot het gezag der kerk, der overlevering, der kerkvergaderingen, van den paus en van priesters: »Neen, gij kunt aan de klem van deze redenering niet ontkomen: een onfeilbaar gezag onderstelt een tweede onfeilbaar gezag, om de bevoegdheid van het eerste uit te maken; en dit tweede gezag zou weer een derde onderstellen, dat, zooals gij zelf erkent, niet bestaat." [124] »Zal een onfeilbaar gezag aan zijn doel beantwoorden, dan moet zijne onfeilbaarheid door een ander en hooger onfeilbaar gezag gewaarborgd zijn." [125] Is dat waar, dan zeggen wij op dezelfde gronden en met evenveel regt: Zal een zedelijk gezag aan zijn doel beantwoorden, dan moet zijne betrouwbaarheid door een ander en hooger zedelijk gezag zijn gewaarborgd. Neen, gij kunt aan de klem van deze redenering, — bijaldien de uwe opgaat, wat nog de vraag is, — niet ontkomen: een zedelijk gezag onderstelt een tweede zedelijk gezag, om de bevoegdheid van het eerste uit te maken; en dit tweede gezag zou weer een derde onderstellen, dat, bijaldien gij zelf erkent dat het bestaat, dan maar door u aangewezen moet worden. Bestaat het in de werkelijkheid, goed: dan berust dáár het hoogste en laatste gezag in geloofszaken. Men zij dan slechts zoo

Digitized by Google

goed ons te zeggen, waar wij het hebben te zoeken. Mogt het, intusschen, nergens te vinden zijn, dan van tweeën één: òf aan Jezus het hoogste zedelijk gezag niet toegekend, bij gebreke van een bevoegden regter er over; òf het hem wél toegekend, op grond der historische werkelijkheid zijner zedelijke grootheid. Wordt het hem *niet* toegekend, ons dan ook op zijne uitspraken niet meer beroepen, dan alléén in den zin waarin wij bijna dagelijks een beroep doen op de getuigenissen van anderen, om te bewijzen dat wij het niet alleen zijn, die hier of daar zóó over denken. Maar wordt het hem *wel* toegekend, het dan ook als zoodanig, in zijne waarde, erkend. Want wordt Jezus, als een ongeëvenaarde en een onovertroffen' in zedelijke grootheid gehuldigd, wat zelfs, naar onze meening, onvermijdelijk moet volgen uit de enkele erkenning van hem, als »een godsgezant heilig en groot boven alle anderen", [126] »wiens naam op het gebied van den godsdienst de grootste is dien wij kennen", [127] en van wien »alle eeuwen zullen verklaren dat onder de kinderen der menschen geen grooter werd geboren dan hij"; [128] dan berust ook bij Jezus, krachtens zijne geheel éénige grootheid, bij Jezus-alléén, en geenszins bij onszelf, het gezag, het gezag dat uitspraak doet in het hoogste ressort, het alles-afdoend, en alles-beslissend gezag in geloofszaken.

Wij nu, die het daarvoor houden, achten dat een stof van dankbare blijdschap, in dezelfde mate als wij

Digitized by Google

ons diep zouden bedroeven, bijaldien het beweren dat alle gezag in geloofszaken alleen bij onszelf berust, waarheid bevatte. Naarmate wij, — na, zelfstandig en onafhankelijk van alle uitwendig gezag, kennis te hebben genomen van 'tgeen de geschiedenis, de evangelische eerst en verder die der volgende eeuwen, van Jezus getuigt, — op grond van eigen hooren en zien, ten volle verzekerd zijn van Jezus' zedelijke en godsdienstige volmaaktheid, prijzen en danken wij God, dat die Eéne geleefd heeft, wiens geestelijke uitstekendheid zoo onbesmet en zoo luisterrijk was, dat zij hem het: »Voorwaar, voorwaar ik zeg u," als »magthebbende," kon doen spreken. Te inniger is daarvoor onze dank, naarmate wij diep overtuigd zijn dat, indien alle gezag op 't gebied des geloofs, alleen bij onszelf berustte, bij ons, wier verstand door de zonde beneveld, wier hart door de zonde bezoedeld, wier wil door de zonde verlamd is; bij ons, die den adelaar gelijken wiens wieken men bond, den gevangene die zoekt naar den schakel waar hij zijne ketenen kan breken, den schipbreukeling die dobbert op de baren der zee, tusschen hope en vrees, dat wij dan beurtelings zouden zeggen en vragen: God is onze Vader;... is God onze Vader? Wij zijn Gods kinderen;... zijn wij Gods kinderen? God heeft ons lief;... heeft God ons lief? Wat zou er van ons vertrouwen, van onze hoop, van onze zielsrust en levensvreugde, van onzen levenslust en levenskracht worden, wat van onze ijverige, standvastige en blijmoedige pligtsbetrachting, als wij ons, in zake van geloofsovertuiging, op geen ander gezag konden beroe-

Digitized by Google

pen, dan op een gezag dat elk oogenblik in zijn diepsten grond wordt geschokt? En dát vragen wij met te meer aandrang, bij de herinnering dat een van de meergevorderden in geloofszekerheid, nadat hij had aangetoond, dat »de moderne theologie, wel verre van eene afbrekende strekking te hebben, integendeel vele menschen voor afdrijven met den stroom van twijfel en ongeloof bewaard heeft", zich aldus deed hooren: »Desniettemin hebben wij tegen haar eene grief, die wij wenschten, dat kon weggenomen worden. Zij heeft een anker uitgeworpen, waardoor het afdrijven met den stroom des ongeloofs belet wordt, maar dit anker is bij de hevigheid van den stroom op den duur te zwak". [129] Wat is dit anders dan de bekentenis, dat 's menschen godsdienstig en zedelijk bewustzijn, in zichzelf alléén, op den duur te zwak is den mensch voor afdrijven met den stroom des twijfels en des ongeloofs te bewaren?

Geprezen en geloofd zij dan God, dat die ééne daar staat, buiten ons, boven ons, tot wien de overste der wereld wel konde komen, maar zonder iets aan hem te hebben; [130] die, in zijn dood de overwinning van den godsdienst behaalde, [131] wat hij gestorven is, der zonde is gestorven, [132] en die, na zijn sterven nog duizendmaal luider dan bij zijn leven, ons toeroept: »Ik ben de weg, en de waarheid, en het leven." [133] Wel wordt betwist, dat die getuigenis uit Jezus' eigen mond zou zijn vernomen, maar het bewijs werd nog niet geleverd, dat hij haar niet heeft doen hooren.

Voorwaar, dat die ééne daar staat als »de banier, rondom welke de vurigste strijd wordt gestreden", [134]

kan nooit genoeg gewaardeerd worden, zoolang de menschheid naar waarheid wordt voorgesteld, als zich bevindend' op de helling en aan den voet van een hemel-hoogen berg. Het beeld zij niet nieuw, te gereeder nemen wij de voorstelling over, omdat ze mede gevonden wordt in een geschrift, dat tot het gebied der nieuwe rigting behoort. Zoo strekt ze ons tevens ten bewijze, dat onder »die godgeleerden die zich niet slaafs krommen onder het juk der traditie, met andere woorden, die hun pligt van protestantsche godgeleerden vervullen," [135] toch nog niet door allen, een even weinig of nietsbeteekenend gewigt aan Jezus' gezag wordt gehecht. [136]

»De menschheid", dus lezen wij, »bevindt zich op de helling en aan den voet van een hemel-hoogen berg. Aan den voet vertoeft nog de groote menigte, die daar wroet in het stof en woelt en wemelt door elkander heen. Hier zijn er eenigen, die met een beuzelachtig spel aanhoudend zich vermaken, en daar anderen die den tijd verdrijven door onderling te twisten en te strijden. 't Is daar beneden mistig en nevelachtig. 't Stof dwarrelt daar om u heen, uw gezigtseinder is er beperkt, gij kunt niet om u henen zien. Niet weinigen, dien benaauwden dampkring en die woelige omgeving moede, zijn begonnen den berg te bestijgen. Zij willen hooger, altijd hooger gaan. Dat kost hun moeite en ongeloofelijke inspanning. De zweetdroppelen gutsen hun langs 't aangezigt, de knieën knikken onder hen. Nu en dan zinken ze aamechtig neer of doen een misstap en storten weer benedenwaarts. Maar telkens vatten ze weer nieuwen moed,

Digitized by Google

want Eén is er die den top des bergs bereikt heeft, en die hun telkens wederom een »volgt mij" toeroept. Hij verhaalt hun van het heerlijk uitzigt, dat hij op den top des bergs geniet. Hij schildert hun de heerlijke landouwen, de trotsche berggevaarten, de onafzienbare vlakten, die zich vertoonen aan zijn oog, en die lager zich bevinden zeggen telkens, als hij dat heerlijk uitzigt hun beschrijft: ja, zoo moet het wezen daar ginder op den top, want wij, we zien daarvan reeds iets, en 'tgeen we aanschouwen is ons een profetie en strekt ons ten waarborg, dat daar boven dat alles zich aan ons oog vertoonen moet."

»Die berg is de berg der zedelijke volmaaktheid, des godsdienstigen levens. Wij allen zijn geroepen tot het beklimmen van dien berg. Maar niet weinigen zien tegen die inspanning op en schromen die vermoeijenis en blijven aan den voet wroeten en wemelen in 't stof. De man, die den top diens bergs bereikte, is Jezus. Hoe hooger hij kwam, des te meer vond hij de nevelen opgetrokken, des te vrijer zag hij om zich henen, des te zuiverder was de dampkring door hem ingeademd. En nu hij het toppunt heeft bereikt, nu verhaalt hij ons die, hoe lager wij staan nog des te meer in mist en nevelen ons bevinden, wat hij daarboven ziet. Hij ziet er de wereld der onzienlijke dingen, hij aanschouwt er den rijkdom des godsdienstigen levens en hij schildert ons dat prachtig uitzigt."

»En wij — we worden door die schilderij bekoord en weggesleept en we vragen niet angstig: zou 't wel zoo wezen als hij zegt? Maar we zeggen: ja, zoo moet het wezen, want wat wij aanvankelijk zien door

Digitized by Google

duisternis en nevel heen, dat waarborgt ons, dat het daarboven nog veel schooner wezen moet. En wij verlaten ons op zijn woord, en we worden daardoor aangemoedigd om steeds hooger te stijgen en hem telkens meer nabij te komen." [137]

Dat achten wij eene juiste voorstelling van den toestand der menschheid. Daarom hebben wij ons dan ook niet weerhouden haar over te nemen in haar geheel. Alleen zouden wij er het volgende bijgevoegd willen hebben.

En hem, die daar staat op den top van den berg, brengen wij tevens de hulde onzer diepste vereering, en den Vader, die hem er toe heiligde, den innigsten dank onzer harten. Want terzelfder tijd dat wij, die lager staan, door 'tgeen hij ons verhaalt van wat hij daarboven ziet, aangemoedigd worden, — en dat naarmate wij zeggen: ja, zoo moet het wezen, — steeds hooger te stijgen om hem meer nabij te komen, gevoelen wij de dringendste behoefte nu reeds met zekerheid te weten, wat hij daarboven aanschouwt en wij nog niet kunnen zien. Het is ons niets minder dan eene levensbehoefte, uit volle overtuiging te kunnen zeggen, niet slechts: »ja, zoo moet het wezen, want wij zien het aanvankelijk door duisternis en nevelen heen;" maar: ja, zoo is het; wij zijn er even diep van overtuigd, als zagen wij het helder en klaar.

Die groote menigte dáár, die aan den voet van den berg nog vertoeft, en wroet en woelt en door elkander wemelt in het stof, zij krijgt, naarmate ze in dat stof blijft rondkruipen, hare dagen van zorg en bekommernis, waarin ze behoefte gevoelt de gedachten

boven het stof te verheffen, en het aangezigt te zoeken van God. Aardsgezindheid evenwel en bekrompenheid van geest verbieden haar, zich eene liefde te denken, die zich uitstrekt tot aan de vogelen des hemels, en de leliën des velds mede omvat. Mogen al velen uit die groote menigte, zoo niet allen, door duisternis en nevelen heen er iets van zien, omdat hun beter Ik niet geheel en al door het stof, dat om hen henen dwarrelt, verblind is geraakt, dat iets is toch zoo weinig dat het hun den druk hunner zorgen en angstvolle vrees niet kan verligten; niet zóó verligten althans, dat zij zich voelen opgewekt, eerst het koningrijk Gods en zijne geregtigheid te zoeken, verzekerd intusschen dat alle andere dingen hun zullen toegeworpen worden. Zouden ze nu zijn veroordeeld, tot straf hunner aardsgezindheid en geestes-bekrompenheid, door bekommernissen en zorgen te worden gefolterd, totdat ze zich tot op den top des bergs zullen hebben verheven? Wat erger is, daardoor verhinderd blijven dien top ooit te kunnen bereiken? Ach! wat ware er dan van eene oneindige, medelijdende, nederbuigende liefde? Maar daar klinkt hun, tegelijk met het »volgt mij," een stem in de ooren: »Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, worden niet vijf muschjes voor twee penningen verkocht? en niet één van hen is bij God vergeten. Vreest dan niet! gij gaat vele muschjes te boven". Geloofd zij die stem! Zonder haar, wat ware er van hen geworden?

Die eenigen hier, die zich met een beuzelachtig spel aanhoudend vermaken, en die anderen dáár, die den tijd verdrijven door onderling te twisten en te strij-

Digitized by Google

den, ze hebben hunne betere oogenblikken, waarin ze, hunner hoogere roeping zich bewust, door schaamtegevoel gepijnigd, door de folteringen van het naberouw aangegrepen worden, en behoefte gevoelen aan de zekerheid dat er ook voor hen vergeving van zonden is weggelegd. Die verzekering intusschen kunnen zij zichzelven niet geven; want naarmate ze, ligtzinnig gestemd, onderling twisten en strijden, kunnen zij zich niet verheffen tot de voorstelling en het gevoel eener genadevolle, steeds vergevende liefde. Zij mogen er iets van vermoeden, omdat de laatste sporen van hun beter Ik nog niet uitgewischt zijn; door aanhoudend spelen, en onderling twisten en strijden, zijn die overblijfselen van hun beter Ik zoo krachteloos geworden, dat hun vermoeden niet bij magte is hunne gewetenswroeging te stillen, althans niet zóó te stillen dat ze er volkomen rust bij vinden, laat staan genoegzame énergie om kloek- en blijmoedig optestaan, en den togt opwaarts aantevangen. Zouden ze nu zijn gedoemd, tot straf voor hun strijden en twisten en spelen, door gewetenswroeging en schaamte-gevoel te worden geknaagd, totdat ze den top van den berg zullen hebben bereikt? Wat meer zegt, daardoor worden ontmoedigd, het naar boven stijgen met vasten tred te beginnen? Nog eens, wat ware er dan van eene genadige, barmhartige, altoos vergevingsgezinde liefde? Maar daar wordt hun toegeroepen, tegelijk met het »volgt mij": »Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, uwe zonden zijn u vergeven, gaat henen en zondigt niet meer!" God lof! zonder dat, wat ware er ook van hen geworden.

Digitized by Google

Die anderen dáár, eindelijk, die begonnen zijn den berg te bestijgen, maar nu en dan aamechtig neerzinken, of een misstap doen en weer benedenwaarts storten, ze hebben hunne geliefde dooden te begraven; en terwijl de zweetdroppelen hun langs 't aangezigt gutsen en de knieën onder hen knikken, stroomen tranen van droefheid en smart, van weedom en rouw, hun langs de wangen. Zij zijn nog niet hoog genoeg om te zien, dat ook de bitterste beker der beproeving eene weldaad is en een zegen. Zij mogen er iets van vooronderstellen, omdat ze, op grond van eigen ervaring en waarneming, weten dat de teederste en innigste liefde soms 't hardst kastijdt; hoe minder zij hier eenig verband tusschen de smart en den daarin liggenden zegen kunnen ontdekken, des te minder is die vooronderstelling in staat hunne tranen te droogen. Moeten zij dan nu het wigt van hun lijden maar dragen, zoo goed en zoo kwaad als zij kunnen, totdat hun, eindelijk aangekomen op den top van den berg, dáár te zien wordt gegeven, dat elk verlies een gewin, en elke traan een zaadkorrel is van blijvende vreugde? Waarlijk, dat ware moeijelijk bestaanbaar met een' teedere, vertroostende, helpende vaderliefde. En hoe zouden zij, van smart overstelpt en gebukt onder den last van hun rouw, in stede van telkens weer nieuwen te vatten, den moed niet verliezen al hooger en hooger hun togt te vervolgen, indien hun, tegelijk met het »volgt mij" het troostwoord niet toeklonk: »Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, kon die beker niet van u voorbijgaan, zonder dat gij hem dronkt, de wil van uw Vader, en niet de uwe geschiede. Uw Vader weet wat

Digitized by Google

gij behoeft.” Gezegend hij, die hun dat troostwoord doet hooren! Nog eenmaal, zonder dat, wat zoude er van hen worden?

Ja, wat zou er van ons worden, bijaldien wij eerst den top van dien hemel-hoogen berg der zedelijke volmaaktheid en des godsdienstigen levens moesten hebben bereikt, om te zien en te hooren wat dáár wordt gehoord en aanschouwd? Indien wij niet reeds, terwijl we nog aan den voet van den berg, in het stof wroeten en woelen, en twisten en strijden, en ons met beuzelachtige dingen vermaken, of, onder het opstijgen, elk oogenblik aamechtig neerzinken en altijd op nieuw weer benedenwaarts storten, het konden vernemen van hem, die op den top staat geplaatst, en wiens woorden altoos genoegzaam weerklank kunnen vinden in ons gemoed, — bij den een' zeker meer en bij den anderen minder, naarmate het zedelijk gevoel en het godsdienstig bewustzijn meer of minder door de zonde verstompt zijn, maar bij allen, indien wij het maar ernstig willen én zoeken, genoegzaam, — om er door te worden bemoedigd, gereinigd, getroost, en opgewekt naar zijn »volgt mij” te luisteren?

Misschien zal men zeggen, dat wij dan nog genoeg zouden hebben, zonder Jezus te missen, aan »dat instinkt, dat vermogen, dat hooger inzigt, of hoe men het noemen wil, hetwelk maakt, dat wij onszelven voorbijstreven en met één sprong den kring der eindige dingen overschrijden, om in de matelooze diep-

Digitized by Google

ten van het oneindige den absolute, den onveranderlijke te ontdekken": [138] dat wij het dan nog, buiten Jezus, wel met onszelf alléén zouden kunnen stellen, omdat »wij op het gebied van het oneindige veel verder zien dan onze kennis reikt, en wij er veel meer van vermoeden en gevoelen, dan wij kunnen begrijpen en uitdrukken". [139] Moge dat al waar zijn, »waar de menschelijke ziel het getuigenis der wetenschap niet afwacht, om in hetgeen wij van de wereldorde weten of vermoeden, de heerlijkheid van den levenden God te aanschouwen", [140] iets gansch anders is het, het getuigenis aftewachten van het bemoedigend, reinigend, vertroostend geloof. En in afwachting van dat getuigenis des geloofs, — de geschiedenis staaft het met even tallooze als diep treurige bewijzen, — zouden wij, steeds achterwaarts en nederwaarts glijdende, met niets minder eindigen, dan met aftedrijven op den stroom van twijfel en ongeloof, welks wateren beneden aan den voet des bergs klotsen, en met al verder en verder te worden meêgesleept, naarmate het uitgeworpen anker, bij de hevigheid van den golfslag, op den duur te zwak wordt bevonden.

»Het valt u niet moeijelijk", hoor ik mij toeroepen, [141] »ons een roerend tafereel te schilderen van hetgeen er van den mensch wordt, als hij aan zijne eigene krachten en hulpmiddelen is overgelaten; hij staat tegenover de groote levensvragen en hij weet

Digitized by Google

niet, welk antwoord hij er op zal geven. Waarom? Ongetwijfeld omdat hij goede, deugdelijke gronden verlangt en ze nergens kan vinden. En nu laat gij ons zien, hoe diezelfde mensch, die te regt zulke strenge eischen deed en zoo aarzelde, zonder slag of stoot, bij de eerste opeisching" — zoo stout en zoo dringend eischende zijn wij nu wel niet geweest, — »de vlag strijkt voor eene openbaring" — tot ons gesproken, is dat dan: voor een Jezus, — »en nog wel bepaald voor uwe openbaring!" — dat zou hier heeten: en nog wel bepaald voor uw' Jezus! »Doch neen, gij vergist u; zoo gaat het in de wereld niet toe. Dezelfde eischen, die de menschelijke geest doet gelden, waar het een regtstreeksch onderzoek betreft naar de groote godsdienstige levensvragen, diezelfde eischen laat hij ook gelden, zoodra gij de echtheid uwer bovennatuurlijke godspraken", — tot ons gesproken zou 't zijn: uwer godspraken van Jezus, — »zult willen staven". »Tegelijk met den hemelschen Vader predikt gij hem een hemelschen verlosser, een bovennatuurlijke verzoening," — het denkbeeld van verzoening gingen wij, opzettelijk, als eene zaak waarvan op het terrein van het »liberaal christendom" liever niet wordt gesproken, met stilzwijgen voorbij; en van eene bovennatuurlijke verzoening zal men ons nooit hooren gewagen, zoolang wij ons volstrekt niet kunnen voorstellen, wat daaronder wel mag worden verstaan; — »en, doordien gij hem bovennatuurlijke geloofsbrieven voorlegt," — de geloofsbrieven van Jezus die wij hebben voorgelegd, zijn nog geene bovennatuurlijke! — »om de waarheid van uwe leer te bewijzen, meent

gij dat alles gedaan is! Gij bedriegt u! Alles moet, integendeel, nog beginnen. Bewijs mij eerst, dat uwe »openbaring" — dat is dan tot ons gesproken: uw Jezus, of, de openbaring, waarvan uw Jezus de drager zou zijn, — »is, wat zij voorgeeft te zijn, dan zullen wij verder haren inhoud gaan onderzoeken."

Ongetwijfeld, dat bewijs mag worden geeischt, en moet worden geleverd. Wij zijn onbetwistbaar verpligt het te leveren. En wij zouden het ook doen, indien het niet lag buiten de grenzen van 'tgeen wij trachtten in 't licht te stellen. Te gereeder zouden wij het doen, naarmate het ons weinig moeite zou kosten. Wij hadden ons dan slechts te verplaatsen van het gebied des zedelijken en godsdienstigen levens, waarop wij ons tot hiertoe, uitsluitend, bewogen, op dat der geschiedenis. En dan zou nog, 't zij in 't voorbijgaan gezegd, blijken, of de vraag naar het gezag in geloofszaken wel eigenlijk de groote vraag van onzen tijd is. Of de cardo quaestionis niet veel meer datgene betreft, wat wij als bijzaken voorgesteld zagen. (Zie bladz. 2). Of zij niet veel meer deze is: is Jezus, die daar staat in al den luister zijner goddelijke grootheid, een zuiver-historisch persoon, die werkelijk zóó heeft bestaan als de vier evangelisten hem daarstellen, dan wel een' figuur der verbeelding? Dan zou het blijken, of het niet veel meer wáár is, wat men, in een der jongste geschriften uitgekomen op het gebied der nieuwe rigting, [142] kan lezen: »Wij leven in dagen van groote ontwikkeling op het gebied der godgeleerde wetenschappen, en dientengevolge van grooten strijd. Een der meest belangrijke punten,

waarom de strijd zich beweegt, is de vraag: welke waarde hebben onze evangeliën? Zijn ze werkelijk geschiedverhalen of zijn zij dat niet?" Tevens zou het dan blijken, of niet deze vraag het in belangrijkheid wint boven die naar het gezag. Of de vraag naar de geschiedkundige werkelijkheid van hetgeen ons in de evangeliën verhaald wordt, niet veeleer een der meest belangrijke punten, waarom de strijd zich beweegt, moet worden genoemd, dan die naar den grond waarop in de eerste plaats ons geloofsvertrouwen moet rusten. Wij stelden ons intusschen niets anders voor dan, de volstrekte onmisbaarheid van Jezus' gezag in geloofszaken, overal waar 's menschen zedelijke grootheid de zijne nog niet evenaart, te doen erkennen, en de onuitsprekelijke, nooit volprezen' waarde er van te doen gevoelen. De deugdelijkheid van den grond, waarop dat onmisbaar en onwaardeerbaar gezag berust, te *bewijzen*, lag in ons plan niet begrepen. Met te minder regt ook zou men er hier bij ons op aandringen kunnen, omdat wij, in dit geschrift, de zedelijke grootheid van Jezus niet grooter voorgesteld hebben, dan zij wordt voorgesteld door hen die beweren, dat men op Jezus' gezag niet mag gelooven. En ons valt het te minder moeijelijk dat bewijs niet te leveren, omdat, bijaldien Jezus' zedelijke grootheid, die waarvan wij hoorden getuigen niet overtreft, hij nog altoos blijft, waarvoor hij door de uitstekendste woordvoerders der »hedendaagsche godsdienstwetenschap" ook wordt erkend: »het hoogste toppunt der openbaring." [143]

Blijven wij dus het bewijs dat van ons geeischt mag

Digitized by Google

worden hier schuldig, tot hem die daar staat op den top van den berg der zedelijke volmaaktheid en des godsdienstigen levens, van waar hij zich als »magthebbende" doet hooren, zeggen wij, met veel meer regt dan Renan, en ongetwijfeld in oneindig hoogeren zin dan hij het zich zal hebben gedacht: »Gij zijt zoo zeer de hoeksteen der menschheid, dat uw naam aan deze wereld te ontrukken, niets minder zou zijn dan haar tot in hare diepste grondslagen te schokken." [144]

Ja, eeuwig dank en eere zij God, dat wij u kunnen hooren, u, den geliefde des Vaders! Tot aan onzen laatsten ademtogt, zullen wij den dag dat gij op deze aarde verscheent, blijven zegenen. Gij toch, gij zijt het, gij alléén, bij wien wij troost kunnen vinden, als wij onze dierbare graven met bittere hartetranen besproeijen. Gij, gij alléén zijt het, — ach, mogt het ons maar nimmer ontbreken aan de vereischte reinheid des harten, die uwe woorden des eeuwigen levens weerklank moet doen vinden in ons gemoed, en wel eenen weerklank luide genoeg om ze ons tot een' eigene, zelfstandige overtuiging te maken! — gij, o Jezus! zijt het alleen, die ons ondersteunt en bemoedigt in den moeijelijken strijd van dit leven; die ons onze kwellende zorgen ontneemt, ons lijden verligt, die ons de pligtsbetrachting gemakkelijk maakt,

Digitized by Google

als gij ons de verslapte handen en mat geworden knieën doet oprigten, en op wiens woord: »uwe zonden zijn u vergeven," onze beangstigde ziel tot hare rust kan terugkeeren. Eeuw uit en eeuw in, hebt gij dat onzen vaderen gedaan, en gij zult het doen aan onze kinderen, zoolang die, gelijk wij, in geloofszaken, uw gezag zullen behoeven. Zonder dat, verheerlijkte Godszoon! wiens belofte: »Zie, ik ben met u al de dagen, tot aan de voleinding der eeuw," wij nooit genoeg kunnen waarderen, wat ware er van ons, in onzen tegenwoordigen staat? Der engelen lied smelte met het onze ineen, om uwen naam te verheerlijken! Eens zullen alle geslachten der aarde, te zamen vergaderd, tot den troon uwer heerlijkheid den reuk van hun wierook doen opstijgen, en ter eer van uw naam, hetzelfde lied der dankbaarheid aanheffen. Als uit éénen mond, zullen eens allen, de kinderkens niet alleen maar ook de wijzen en de verstandigen, u loven en prijzen, omdat gij hun uwe roepstem deedt hooren: »Komt tot mij, allen die vermoeid en belast zijt, en ik zal u rust geven." Indien ik u vergeet, o Jezus! buiten wien niemand komt tot den Vader, zoo vergete mijne regterhand zich zelve! Mijne tong kleve aan mijn gehemelte, zoo ik aan u niet gedenke, zoo ik u, den Amen, den trouwen en waarachtigen getuige, niet verheffe boven het hoogste mijner blijdschap! [145]

Digitized by Google

Aanteekeningen.

---

1. Aldus druk ik mij uit, niet omdat ik de waarheid van de nieuwere beschouwingen omtrent het Johannes-evangelie voldoende bewezen acht, maar omdat ik mij, zooveel mogelijk, geheel en al wensch te verplaatsen op het standpunt van hen, die er meê instemmen.

2. Johannes, IV : 42.

3. In zijn' *Trois lettres à M. le pasteur Poulain, au sujet de sa critique de la théologie moderne*, uitgegeven onder den titel, *Notre christianisme et notre bon droit*, noemt Dr. A. Réville de bestrijders der „theologische rigting waartoe hij het geluk heeft te behooren", „une partie arriérée de l'Église protestante", in tegenoverstelling zijner geestverwanten, die genoemd worden „les théologiens qui ne se courbent pas servilement sous le joug traditionnel, en d'autres termes qui font leur devoir de théologiens protestants". Bladz. 1. Het is niet te verwonderen, dat de geleerde en anders zoo humane woordvoerder van het „modern protestantisme", of „liberaal christendom", — welke naam, volgens den ongenoemden schrijver van *De kerkelijke beweging te Neuchâtel*, de meest juiste is voor den godsdienst der moderne rigting, — dat nog al eens heeft moeten hooren. Het is dan toch ook geen kompliment gemaakt aan wie van hem in inzigt verschillen. En moesten zij dan allen, zonder onderscheid, ontgelden, wat de

Digitized by Google

heer N. Poulain, in zijn werk: *qu'est-ce qu'un christianisme sans dogmes et sans miracles? ou étude critique des doctrines d'une théologie prétendue nouvelle*, geacht werd te hebben misdreven?

4. *De nieuwe richting.* Een leesboek voor de gemeente van dezen tijd, door Dr. J. C. Matthes. Derde, herziene druk. Groningen, 1868. Bladz. 103. Het is deze derde druk, die door mij gebruikt is geworden.

5. *Christendom en Wondergeloof*, door Félix Pécaut, met een naschrift van den vertaler over *de kerkelijke beweging te Neuchâtel.* (Overgedrukt uit: Bibliotheek van moderne theologie en letterkunde.) 's Hertogenbosch, 1869. Bladz. 103. Ik heb mij, bij de aanhalingen uit Pécaut's werkje, van deze overgedrukte vertaling bediend, omdat ik meende dat zij, uitgekomen als een afzonderlijk geschrift, meer algemeen verspreid zoude zijn dan het oorspronkelijke van den Franschen schrijver.

Mogt het welligt bevreemding baren, dat de beide genoemde geschriften de eenigen zijn, die, herhaaldelijk en bijna uitsluitend, met voorbijgaan van zoovele anderen, aangehaald worden, zoo sta hier vermeld dat de voorgaande bladzijden door mij geschreven werden, vooral naar aanleiding van *Le christianisme libéral et le miracle*, quatre conférences prononcées à Nîmes, Neuchâtel et Paris, par Félix Pécaut, Paris, 1869, nadat daarvan eene vertaling in Maronier's *Bibliotheek* was opgenomen. Naarmate die voorlezingen mij meermalen in het geheugen terug riepen, wat ik vroeger in het zoo even genoemd werkje van Dr. Matthes gelezen had, besloot ik beide geschriften zamen te nemen.

Met een enkel woord worde hier nog verdedigd, ter voorkoming van ondergeschikte bedenkingen, die gegrond zouden kunnen schijnen, dat Pécaut en Matthes, als vertegenwoordigers en woordvoerders hunner rigting zijn voorgesteld geworden.

Wat Pécaut betreft, de vertaling zijner voorlezingen, en de

Digitized by Google

opname er van in bovengenoemde *Bibliotheek*, is reeds een feitelijk bewijs dat zijne inzigten geacht worden ook in onze vaderlandsche kerk te moeten worden gekend en omhelsd. Er is meer evenwel. In een van de organen der "moderne rigting", werd die opname van Pécaut's "belangrijke opstellen", zooals ze daar worden genoemd, met toejuiching begroet, en de lectuur er van met warmte aanbevolen. Zie *Nieuw kerkelijk weekblad*, van 26 Augustus en 11 November 1869. Door den schrijver van het aan zijne vertaling dier opstellen toegevoegde naschrift: *De kerkelijke beweging te Neuchâtel*, wordt Pécaut genoemd: "de even onafhankelijke als diep religieuse denker, die de scherpe redeneeringen zijner onverbiddelijke logica en de verheffende taal zijner godsdienstige overtuiging heeft doen hooren". Hij wordt voorgesteld als: "een veldheer, die staat tegenover de sombere citadel der protestantsche orthodoxie, en die, met een teekening der veroverde sterkte in de hand, den werklieden aantoont, hoe zij het best en het spoedigst gesloopt kan worden en welke woning er op de puinhoopen van het oude kasteel moet verrijzen." Hij wordt geprezen als: "de eerbiedwaardige denker, wiens mannelijke, ernstige, innig vrome taal, bij menigeen sluimerende aandoeningen, die hem den godsdienst als een verborgenheid zijner eigen ziel leerden kennen, wakker schudde." Zie de bovengenoemde uitgave van *Christendom en wondergeloof*, bladz. 160, 161, 182. Waar Félix Pécaut, in ons vaderland, zoo wordt geroemd, terwijl hij in zijn eigen, om slechts één getuigenis aantehalen, door den bezadigden en wetenschappelijken Étienne Coquerel, geacht wordt te zijn: "un chrétien en pleine possession de sa foi et qui ne regrette plus ce qu'il a quitté parce qu'il a conscience d'avoir trouvé mieux", *Revue de théologie*. Troisième série, vol. II. 1864, bladz. 179, meende ik het niet te veel gewaagd, hem als een woordvoerder van het "liberaal christendom", te doen optreden.

Wat Dr. Matthes betreft, zijn bovengenoemd *leesboek voor*

Digitized by Google

de gemeente van dezen tijd, dat, niet minder dan het werk van Pécaut, binnen een zeer kort tijdsverloop, een derden druk zag, werd niet alleen voor gemeenteleden opgesteld, maar ook voor aanstaande lidmaten, "die", zooals de schrijver zich uitdrukt, "voordat zij belijdenis afleggen, van de nieuwste christelijke leer" (ik spatieer) "willen kennis nemen", geschreven. Dr. J. C. Matthes, t. a. p., bladz. 5. Overeenkomstig dat doel, wordt het dan ook, hier en daar, bij het godsdienstig onderwijs van het opkomend geslacht, gebruikt. Dát reeds bewijst, dat de inzigten van Dr. Matthes, op 't gebied van godsdienstige overtuigingen, waardig worden geschat bij allen ingang te vinden. En op grond daarvan, meende ik hem te mogen beschouwen als een woordvoerder der rigting, "die", zooals hijzelf er van getuigt, "zich verdedigen laat voor 's menschen denkend verstand, en die voldoet aan de behoeften van het menschelijk hart". Ibid., bladz. 6. Daarvoor wordt hij dan ook erkend; onder anderen, in het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, en de juistheid dier erkenning gestaafd door aanhalingen uit Matthes' geschrift; terwijl er tevens verklaard wordt, dat: "indien de nieuwe rigting aan een woordvoerder de taak, om haar tolk te zijn, wilde opdragen, zij het zeker aan niemand beter kon doen, dan aan dezen schrijver, die kracht van taal en stijl vereenigt met de wetenschap van wat zijn stelsel wil en bedoelt". Zie *W. in L.* Jaarg. 1868. Bladz. 46. Mij is niet bekend dat tegen die verklaring, van den kant van het "modern protestantisme," protest is aangeteekend geworden. Daarom vond ik niet het minste bezwaar Dr. Matthes te laten spreken, als woordvoerder der "hedendaagsche godsdienstwetenschap". (In 't voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat "de moderne rigting," welke primitieve naam populair was geworden, zich, in den laatsten tijd, van de andere geloofsovertuigingen die in de kerk bestaan, beurtelings onderscheidt door de namen: "de nieuwe rigting", "de hedendaagsche godsdienstwetenschap", "het mo-

Digitized by Google

dern protestantisme", „het liberaal christendom", „de tegenwoordige" of „nieuwe wereldbeschouwing". Het is intusschen altijd dezelfde, meer ontwikkelde partij van den vooruitgang op godsdienstig gebied, op welke benaming door de belijders der „nieuwste christelijke leer" aanspraak gemaakt wordt, die er onder te verstaan is).

Eéne opmerking nog. Misschien zou men de eer, door mij aan Pécaut en aan Matthes toegekend, hun willen betwisten, op grond dat beiden hunne betrekking van evangeliedienaar neergelegd hebben. Immers liet de schrijver van het zoo even genoemd opstel in *Waarheid in Liefde*, zijn opgevat plan, de redeneringen van Dr. Matthes te weerleggen, varen, toen deze laatste „met den tweeden druk van zijn werkje zijne bediening neerlegde". „Nu had Dr. Matthes", dus schreef hij, „zijn boek en zijne zienswijze scherper beoordeeld en veroordeeld, dan een ander het ooit kon doen." Zelfs voegde hij er bij, wat evenmin door mij wordt beaamd: „Deze psychologische bijdrage tot de geschiedenis van de moderne theologie spreekt, gelijk menige andere van gelijken aard bij andere van hare aanhangers, te sterk, en toont hare levensonvatbaarheid te duidelijk, dan dat ik nu niet zou meenen te kunnen volstaan, met uit eene enkele proeve te doen zien, dat het stelsel zelf eene doodgeboren vrucht is." *Waarheid in Liefde*, t. a. p., bladz. 46 en 47. Zoo betwistte in der tijd Dr. Réville, naar het oordeel van velen, en althans naar den schijn, aan Dr. Pierson het regt, als representant der moderne godgeleerden optetreden, nadat deze laatste zijne betrekking had neergelegd. Na te hebben gezegd: „Le Dr. Pierson reste, depuis son manifeste, ce qu'il était avant et sera toujours, un penseur éminent, un critique plein de goût, un écrivain des plus distingués", voegde hij er bij: „Mais il ne faut plus qu'il dise: *Nous*, *théologiens modernes*, comme il le dit quelque part; car, théologiquement, il n'est plus des nôtres. Ses aspirations, ses vues, ses tendances, le dirigent désormais

Digitized by Google

dans un tout autre sens que celui de nos voeux et de nos efforts". Zie *Notre Foi et notre Droit.* Un dernier mot en réponse à M. le Dr. Pierson. Arnhem, 1866. Bladz. 36. Die verklaring lokte teregt de opmerking uit: "Door openlijk scheiding te maken tusschen haarzelve en den heer Pierson heeft de moderne theologie in Nederland eene daad gepleegd die wegen zal in hare jaarboeken; heeft zij zich als dogmatisch-kerkelijke partij geaffirmeerd; heeft zij een anathema uitgesproken hetwelk uit haren mond nog niet vernomen was; heeft zij het publiek in staat gesteld de maat van hare verdraagzaamheid te nemen". *Ongevraagd advies, in de zaak van Pierson tegen Réville c. s.*, door Cd. Busken Huët. Haarlem, 1866. Bladz. 1. Mij dunkt dat die teregtwijzing de partij van den godsdienstigen vooruitgang er van zal hebben teruggebragt, het regt één harer tolken en woordvoerders te zijn, afhankelijk te stellen van de maatschappelijke betrekking, die men in haar midden bekleedt. En behoeft men juist geen kerkelijke toga te dragen, om, in wetenschappelijken zin, aanspraak te hebben op den titel van vertegenwoordiger en woordvoerder eener godsdienstige rigting, dan kan met het oordeel over de bevoegdheid van Dr. Matthes als zoodanig, in *Waarheid in Liefde* uitgesproken, niet worden ingestemd.

Wat er van zij, de meening dat men eene pastorale betrekking zou moeten bekleeden, om zich als woordvoerder eener godsdienstige rigting te doen hooren, is door het onderwerp-zelf in dit boekjen behandeld, uit den aard der zaak, zóó wederlegd, dat er, en wel het allerminst van de zijde der "moderne theologie", bezwaar kan worden gemaakt, dat ik Félix Pécaut en Dr. Matthes, in weerwil dat zij de evangeliebediening vaarwel zeiden, als vertegenwoordigers der rigting waartoe zij behooren, heb laten optreden.

Meende ik het, om genoemde redenen en zonder eenig bezwaar, te kunnen doen, ik deed het te liever, aangezien ik van oordeel ben dat de duidelijkheid er bij wint, als men

Digitized by Google

niet velen, maar, als tolken van die velen, slechts weinigen, en wel zoo weinigen mogelijk, spreken hoort.

6. Dr. J. C. Matthes, t. a. p., bladz. 92.

7. Pécaut, t. a. p., bladz. 105.

8. Ibid., bladz. 79.

9. Ibid., bladz. 83.

10. Ibid., bladz. 35.

11. Ibid., bladz. 76. Van den origineelen tekst, *Le christianisme libéral et le miracle*, troisième édition, bladz. 59.

12. Pécaut, t. a. p., bladz. 75.

13. Ibid., bladz. 35.

14. *De Dichtwerken* van P. A. de Génestet, verzameld en uitgegeven door C. P. Tiele, dl. I, Amsterdam, 1869. Bladz. 302.

15. Pécaut, t. a. p., bladz. 105.

16. Ibid., bladz. 96.

17. Boileau Despréaux., *Satire* VIII. Paris, 1821. Bladz. 197, 199.

18. La Fontaine, *Fables*. Livre premier, Fable III.

19. Pécaut, t. a. p., bladz. 80, 79.

20. C. E. van Koetsveld, *Het apostolisch evangelie.* Toespraken aan de vaderlandsche kerk, ingerigt naar de behoeften van onzen tijd. 's Gravenhage, 1864. Bladz. 56.

21. *Waarheid in Liefde*, Tijdschrift voor beschaafde christenen. Jaargang 1844. III stuk. Bladz. 488.

22. „Maar het christelijke leven", leest men in *Waarheid in Liefde*, t. a. p., bladz. 539, 540, „moet niet slechts afhankelijk zijn van Christus; het moet zich tot hoogeren trap ontwikkelen. Zijn wij aanvankelijk dienstknechten van Christus, Hij wil, dat wij zijne vrienden, zijne broeders zullen worden. Hij wil den mensch opvoeren tot gelijkvormigheid aan zich. Hij moet in den mensch leven. Zoo als Christus dacht, zoo als Christus gezind was en handelde, zoo moeten de Christenen denken, gezind zijn en werken. Het eeuwige leven, dat in Christus was, moet zelfstandig in hen zijn".

Digitized by Google

En dan verder, t. z. p., bladz. 540, 541. „Aan Christus gelijk worden! Hooge roeping des Christens! Maar ook daar staan nog de grenzen niet der Christelijke volkomenheid. Christus is van God gezonden, opdat allen komen mogten tot al de volheid Gods"..... „Dat is de roeping des Christens! En nu... Hij die geroepen is tot gelijkheid aan God, die het beginsel des goddelijken levens in zich heeft, hij zou zich aan het gezag zijner broeders onderwerpen, alsof zij zijne meesters waren, alsof hij hen, menschen van gelijke beweging als hij, niet meer en meer kon evenaren?"

23. Esaïas Tegnér. *Redevoeringen.* Uit het Zweedsch door A. C. Holtius, Utrecht, 1840. Bladz. 65, 66.

24. Jesaïa, LIV: 13.

25. Jeremia, XXXI: 33, 34.

26. Hebreën, VIII: 10, 11.

27. C. E. van Koetsveld, *Het apostolisch evangelie*, bladz. 63.

28. Johannes, XIV: 26.

29. Johannes, XVI: 7.

30. *Het Morgenlicht.* Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin. Arnhem, 1866. Bladz. 331.

31. Johannes, XIV: 16. XVI: 23.

32. P. H. Hugenholtz Jr., *Ter gedachtenis*, Toespraken tot de hervormde gemeente te Leeuwarden, bladz. 70.

33. Dr. J. C. Matthes, t. a. p., bladz. 92.

34. Ibid., bladz. 92.

35. Mattheus, XVI: 13, 17.

36. Pécaut, t. a. p., bladz. 132, 133.

37. Dr. Matthes, t. a. p., bladz. 103.

38. Pécaut, t. a. p., bladz. 103.

39. Ibid., bladz. 104.

40. A. Pierson, *Rigting en leven*, I. Haarlem, 1863. Bladz. 249. Vreemd genoeg dat men bladz. 51. leest: „God als Vader mij te denken is met het begrip van God als het

Digitized by Google

absolute en oneindige Wezen, naar het mij voorkomt, onvereenigbaar".

41. *Gods- en godsdienstleer*, van het christelijk standpunt ontwikkeld, door Dr. L. S. P. Meijboom. Amsterdam, 1864. Eerste deel. Godsleer. Bladz. 231, 232.

42. Pécaut, t. a. p., bladz. 102. Hetzelfde kan men lezen bij denzelfden schrijver in: *De l'avenir du théisme chrétien considéré comme religion*, bladz. 24.

43. Dr. A. Pierson, *De moderne richting en de kristelijke Kerk.* Antwoord aan Dr. A. Réville op diens brief getiteld: Nous maintiendrons. Arnhem, 1866. Bladz. 52.

44. *Quatre conférences sur le christianisme*, etc. par A. Réville. Paris, 1865. Bladz. 45.

45. Ernest Renan, *Vie de Jésus.* Paris, 1863. Bladz. 455.

46. Dr. Matthes, t. a. p., bladz. 94.

47. Pécaut, t. a. p., bladz. 104.

48. Ibid., bladz. 103.

49. Ibid., bladz. 85.

50. Ibid., bladz. 71, 70.

51. Ibid., bladz. 84.

52. Ibid., bladz. 27.

53. A. Pierson, *Rigting en leven.* Dl. I. Bladz. 98.

54. *Bloemlezing uit de nagelaten werken* van Theod. Parker. Met een voorrede van J. H. Maronier. Leiden, 1866. Bladz. 133.

55. S. Hoekstra, Bz., *Het geloof des harten volgens het evangelie.* Studieën en beelden. Bladz. 373.

56. Pécaut, t. a. p., bladz. 96, 97.

57. Dr. Matthes, t. a. p., bladz. 103.

58. Pécaut, t. a. p., bladz. 103.

59. Ibid., bladz. 105.

60. Ibid., bladz. 105.

61. Ibid., bladz. 122.

62. Johannes, VIII: 43, 47.

Digitized by Google

63. Dr. Matthes, t. a. p., bladz. 94.

64. Pécaut, t. a. p., bladz. 104.

65. Ibid., t. a. p., bladz. 109.

66. Ibid., bladz. 102.

67. Dr. Matthes, t. a. p., bladz. 95.

68. Johannes, IV: 34.

69. Het is zeer de vraag, of, bij het beweren dat Jezus het eerst God als „onze Vader" heeft voorgesteld, er aanleiding bestaat tot de opmerking die men lezen kan bij J. H. Maronier, *Uitgebreide handleiding bij het godsdienst-onderwijs, naar de behoeften van onzen tijd.* Tweede afd. De chr. godsdienst, 1867, bladz. 30. „Evenwel, de naam van Vader ontbreekt aan den God des O. T. niet geheel. Er zijn enkele uitspraken, waarin de gedachte ligt besloten, dat de Allerhoogste zijn volk gadeslaat, gelijk een vader zijn zoon, b. v. Hos. XI: 1: „Toen Israël een kind was, heb ik hem liefgehad en ik heb mijn zoon uit Egypte geroepen"; Mal. I: 6: „een zoon zal den vader eeren en een knecht zijn heer; ben ik dan een Vader, waar is mijn eer? en ben ik een Heer, waar is mijn vreeze? zegt de Heer der heirscharen." Vooral de schoone uitspraak (Ps. CIII: 13) komt hier in aanmerking: „Gelijk een vader zich ontfermt over de kinderen, ontfermt de Heer zich over degenen, die hem vreezen." Meer soortgelijke plaatsen ontleend aan het O. V. worden er bijgevoegd. Wij meenen evenwel dat daar overal, God in een gansch anderen zin „Vader" genoemd wordt dan het door Jezus geschiedt. Maar wij kunnen hier volstaan met de opmerking, dat Maronier zelf er aan toevoegt: „Uit al deze plaatsen blijkt echter, dat de vadernaam, door enkele uitstekende mannen van Israël op God toegepast, meer in den zin van een vader des volks moet worden opgevat, of wel, alleen vergelijkenderwijze wordt gebezigd. Nooit kwam Israël er toe, om God met den vadernaam toe te spreken, nooit om zich God als een Vader van

Digitized by Google

iederen mensch in het bijzonder voor te stellen." Wij voegen er bij: en nooit kwam Israël, noch iemand uit den vóór-christelijken tijd er toe, aan de gedachte van God, die van opvoeding te verbinden: God voor te stellen als een vader die zijne kinderen, elk in het bijzonder, en naar zijne persoonlijke behoeften, opvoedt. Men vergete niet dat dát vooral in het Godsbegrip van Jezus ligt opgesloten.

Verder sta hier nog vermeld, dat wij in onze redenering, op bladz. 44—48, misschien aanleiding hebben gegeven tot de opmerking, dat men, in de ware beteekenis van het woord, van het Godsbegrip van Jezus niet spreken kan; en dat wij te eenemaal uit het oog hebben verloren het verschil, dat er bestaat tusschen eene voorstelling van God en een Godsbegrip. Wij vergaten geenszins dat het gemaakt wordt. Wij vinden het, onder anderen, zeer duidelijk voorgesteld door Dr. Pierson, *Rigting en Leven*, dl. I. bladz. 47 en vv. Wij erkennen ook gaarne dat het gemaakt worden moet. Een *Godsbegrip* is iets anders dan eene *voorstelling van God*. En wij stemmen gereedelijk toe dat men minder goed zegt: „het Godsbegrip van Jezus", dan „het Godsbegrip van Spinoza" b.v. Maar wij meenden deze eerste uitdrukking liever te moeten gebruiken, — kon het al niet geschieden in den striktsten zin van het woord, — omdat het de vraag betrof naar het zich verstandelijk voorstellen van het Wezen, het zich *denken* van God. Wie zich God voorstelt als Vader, vormt zich toch van hem een begrip zooals hij het zich doet van een vader.

70. Pécaut, t. a. p., bladz. 102. Nog lezen wij bij denzelfden schrijver, in zijn vroeger geschrift: *De l'avenir du théisme chrétien considéré comme religion*, Paris, 1864, bladz. 24: „C'est Jésus qui dans sa grande âme a lu pour la première fois le nom le plus élevé et le plus populaire tout ensemble de Dieu: Notre Père!"

71. Mattheus, XIII: 17.

72. Pécaut, *Christendom en wondergeloof*, bladz. 102.

Digitized by Google

Zie ook de zoo even aangehaalde plaats uit: *De l'avenir du théisme chrétien.*

73. Dr. A. Pierson, *De moderne richting en de kristelijke Kerk.* Arnhem, 1866. Bladz. 52.

74. *Waarheid in Liefde.* Jaargang 1869. III, bladz. 652.

75. *Nieuw Kerkelijk Weekblad* van 7 October 1869. N°. 37.

76. de Lamartine, *Premières méditations poétiques.* Deuxième méditation. l'Homme.

77. Pascal zegt teregt: „Que l'homme s'estime son prix." *Pensées de Pascal.* Paris, 1842. Bladz. 50.

78. Johannes, VIII: 46. X: 30.

79. „Ce qui est extrêmement remarquable", zegt Dr. A. Réville, in zijn: *Manuel d'instruction religieuse*, bladz. 213, „c'est que jamais, dans ce qui nous est raconté de Jésus, nous ne surprenons en lui ce sentiment de la coulpe ni ces accents de repentir qui sont si fréquents chez ses disciples les plus célèbres, Paul par exemple".

80. Pécaut, t. a. p., bladz. 122.

81. Lucas, XVIII: 14.

82. Arago, *Annuaire de* 1853. „Celui qui, en dehors des mathématiques pures, prononce le mot impossible, manque de prudence."

83. Romeinen, VI: 2.

84. Galaten, II: 20.

85. Pécaut, t. a. p., bladz. 85.

86. Ibid., bladz. 85, 86.

87. Ibid., bladz. 86 en 87.

88. Ibid., bladz. 87.

89. Ibid., bladz. 109.

90. Lucas, XVIII: 13.

91. Philipp., III: 12, 14.

92. 1 Corinth., IX: 24.

93. Dr. A. Matthes, t. a. p., bladz. 85.

94. Mattheus, VII: 24—27.

Digitized by Google

95. Zoo als wij lezen bij Matthes, t. a. p., bladz. 91.

96. "Il arrive dans la vie de chacun de nous", zegt Athanase Coquerel, "des jours de passion, c'est-à-dire, des jours où nos passions éprouvent comme un subit réveil, se rallument plus ardentes au fond de nos coeurs, jettent le tumulte dans nos pensées et le désordre dans nos actions, et nous emportent plus vite et plus loin qu' à l'ordinaire". *Sermons.* Leide, 1838. Bladz. 221.

97. "L'homme est un édifice ruiné, qui, dans ses masures renversées, conserve encore quelque chose de la beauté et de la grandeur de sa première forme. Il est tombé en ruine par sa volonté dépravée; le comble s'est abattu sur les murailles, et les murailles sur le fondement; mais qu'on remue ces ruines, on trouvera dans les restes de ce bâtiment renversé, et les traces des fondations, et l'idée du premier dessein, et la marque de l'architecte". Bossuet, *Sermon pour la profession de Madame de la Vallière*, *Duchesse de Vaujour.* Paris, Daguin Frères, 1842. Bladz. 319.

98. Onder anderen door T. Colani, in zijn leerrede, Judas Iscariote. *Sermons.* Strasbourg, 1857. Bladz. 161.

99. Bossuet, t. a. p., "L'impression de Dieu y reste encore si forte, qu'il ne peut la perdre, et tout ensemble si faible, qu'il ne peut la suivre; si bien qu'elle semble n'être restée que pour le convaincre de sa faute, et lui faire sentir sa perte."

100. Lucas, XV: 11 en vv.

101. Jesaïa, LV: 7.

102. Dr. A. Pierson, *Rigting en Leven.* I, bladz. 179, 180.

103. Ibid., bladz. 184, 185.

104. Na van het werk van Ernest Renan, *Vie de Jesus*, te hebben getuigd: "le livre de M. Renan fera date dans notre histoire littéraire et plus encore dans l'histoire de notre progrès spirituel," — wij vragen hier, in 't voorbijgaan: is die profetie, in de zes sinds dat tijdstip verloopen jaren, bij

Digitized by Google

aanvang vervuld geworden; en zou ze, zooals ze tot hiertoe vervuld geworden is, ook een beeld kunnen zijn van zoo menige profetie betrekkelijk de toekomst der „hedendaagsche godsdienstwetenschap"? — voegt Réville er bij: „D'autre part, je me crois en droit d'ajouter que Jésus n'est pas sorti de cette biographie aussi grand, aussi pur qu'il l'est en réalité. Le Christ selon M. Renan est selon moi un Christ amoindri." *La vie de Jésus de M. Renan, devant les orthodoxies et devant la critique*, par M. Albert Réville. Paris, 1864. Bladz. 47.

105. Étienne Coquerel, *Le christianisme et le théisme*, in Revue de théologie. Troisième série. Vol. II. 2 Livr. 1864. Bladz. 177. „En fait la personne de Christ n'a pas, dans l'exposé des idées de l'auteur, (Félix Pécaut, *De l'avenir du théisme chrétien*) une place à notre avis suffisante. Nous ne sommes pas de ceux qui traitent M. Pécaut d'ennemi de Jésus; nous reconnaissons au contraire qu'en maint endroit il lui rend hommage, et, bien plus, qu'il est pénétré de son esprit; pourtant nous ne croyons pas qu'il accorde à sa personne une importance assez grande. Jésus pour nous est le grand révélateur; il a sauvé le monde en lui révélant en sa personne l'amour et la sainteté de Dieu et en y jetant ainsi un ferment de vie". etc. „Il ne nous parait pas que M. Pécaut ait suffisamment tenu compte de cette importance que doit avoir la personne de Jésus, lui ait fait, qu'on nous permette l'expression, la place assez grande."

Het is hoogst opmerkingswaardig, en geruststellende gevolgtrekkingen zijn er uit af te leiden voor wie de Christus „de weg, de waarheid, en het leven," is, dat Pécaut, in zijne opvolgende geschriften, al nader en nader tot Jezus komt, en hem steeds meerdere eer geeft. In zijn eerste geschrift: *Le Christ et la conscience*, 1859, wordt Jezus voorgesteld op eene wijze, die bij menigeen regtmatige ergernis verwekte. In zijn volgend werk: *De l'avenir du théisme chrétien considéré*

Digitized by Google

comme religion, in 1864 verschenen, wordt Jezus oneindig hooger geplaatst. Nog vrij wat hooger wederom: in zijn laatste geschrift, in den loop van het vorig jaar verschenen, *Le christianisme libéral et le miracle.* Teregt werd dan ook in het *Nieuw kerkelijk weekblad* van 11 November 1869, N°. 42, gelezen: „Wij raden de lectuur van deze belangrijke opstellen aan al onze lezers aan, maar bepaaldelijk aan diegenen onder hen, die vroeger wellicht een min gunstigen dunk van Pécaut hadden wegens zijn geschrift: *Christus en het geweten*, dat bij zijne verschijning den schrijver bij velen min of meer berucht maakte. Mogen zij daaruit leeren, dat ook de meest geavanceerde modernen door een vromen, echt religieusen geest gedragen worden".

Naar aanleiding van dien wensch, veroorloven wij ons optemerken, dat wel geen onpartijdige en onbevooroordeelde, lezer van het *Nieuw kerkelijk weekblad* of niet, er aan denken zal te ontkennen, dat ook de meest geavanceerde modernen door een vromen, echt religieusen geest worden gedragen. Maar of zij ook worden gedragen door een even konsekwentlogischen, echt dialectischen geest, ziedaar een andere vraag.

106. Pécaut, t. a. p., bladz. 102.

107. Ibid., bladz. 103.

108. Ernest Renan, *Vie de Jésus.* Paris, 1863. Bladz. 75.

109. Ibid., bladz. 457.

110. Ibid., bladz. 459.

111. Mattheus, XXII: 14.

112. Mattheus, VII: 1.

113. Mattheus, V: 14.

114. In navolging van Dr. Matthes, die zijn werkje: *De nieuwe richting*, schreef voor de gemeente van dezen tijd. Konden zij, die geacht worden met de geloofsbelijdenis volgens de nieuwste christelijke leer te moeten instemmen, dus, allen zonder onderscheid, gezamenlijk worden begrepen onder de algemeene benaming: *de gemeente van dezen*

Digitized by Google

tijd, ik meende, op dezelfde gronden en met evenveel regt te kunnen spreken van de zedelijke grootheid — niet slechts der „moderne christenen"; der „ontwikkeldsten uit de volken, die op de baan der ontwikkeling voortschrijden"; der „voorstanders der nieuwe rigting"; of wel der „moderne protestanten"; maar in even algemeenen, niemand uitsluitenden zin, — van onzen tijd.

Met dit enkele woord, zij de keus van den titel waaronder dit boekjen in 't licht verschijnt, en die, bij de eerste lezing, nog al bevreemding kan baren, toegelicht, en de bedenkingen, die er tegen ingebragt zouden kunnen worden, opgelost.

115. Romeinen, VII: 24.

116. Dat wij aan en in Jezus moeten gelooven, niet op anderer getuigenis, maar op grond van eigen hooren en zien, zal wel door geen nadenkende worden betwist. Maar ook die waarheid is verre van nieuw. Reeds een vijfentwintigtal jaren geleden, werd ze door een onzer grootste vaderlandsche godgeleerden, den onvergetelijken Pareau, wiens dood, voor al in onzen tijd, niet genoeg kan worden betreurd, helder uiteengezet. Zie *Waarheid in Liefde*, Jaargang 1845. I Stuk. Bladz. 123.

117. Johannes, IX: 13—34.

118. Ibid., vs. 25.

119. Pécaut, t. a. p., bladz. 31.

120. Johannes, I: 18, 14.

121. Johannes, I: 51.

122. Johannes, VI: 67.

123. Johannes, VI: 66.

124. Pécaut, t. a. p., bladz. 50.

125. Ibid., bladz. 68.

126. Ibid., bladz. 102.

127. Ibid., bladz. 103.

128. Renan, *Vie de Jesus*. Bladz. 459.

129. *Volksblad*, aan de algemeene maatschappelijke belan-

Digitized by Google

gen toegewijd. Tiende Jaargang. N°s. 35 en 39, 31 Augustus en 28 September, 1865.

130. Johannes, XIV: 30.

131. Eene waarheid, die men uiteengezet kan vinden in *Leerredenen* van J. H. Scholten, Hoogleeraar te Leijden. 's Hertogenbosch, 1853. Bladz. 85.

132. Romeinen, VI: 10.

133. Johannes, XIV: 6.

134. E. Renan, *Vie de Jésus*. Bladz. 426.

135. Wij vernamen reeds dat onder dien titel, de mannen der hedendaagsche godsdienstwetenschap, eene benaming overgenomen in het *Volksblad*, van 9 December 1869, N°. 49, door Dr. Réville aangeduid worden. Zie zijn geschrift *Notre christianisme et notre bon droit*. Bladz. 1.

136. Dat er ook in de scholen, waar op de grondslagen der nieuwe wereldbeschouwing gebouwd wordt, niet altoos eenstemmig gedacht wordt, zelfs waar het kardinale geloofspunten betreft, daarvan zijn trouwens meerdere bewijzen te leveren. Eén uit velen. Dr. Meijboom zegt: (*Gods- en godsdienstleer, van het christelijk standpunt ontwikkeld*, I deel, bladz. 151.) „Zoolang ons verstand alleen redeneert over 't geen buiten den mensch bestaat — wij erkennen het — zoolang moeten wij staan blijven bij eenen God, dien wij niet anders kennen dan als de hoogste magt; maar zoodra wij nevens de stof, waarover wij ons verstand laten redeneren, den mensch zelven opnemen, den mensch als de wereld in 't klein, den mensch, omdat ook hij eene schepping van die hoogste magt is, den mensch met zijnen geest en zijne persoonlijkheid — dan komt ons redenerend verstand tot de erkentenis van *eenen persoonlijken God*". — Dr. Pierson zegt: (*Rigting en Leven*, I deel, bladz. 47, 48.) „Ik luister uitsluitend naar de eischen van mijn redeneerend verstand.... en er is geen buitengemeen scherpzinnig nadenken toe noodig om terstond in te zien, dat deze voorstel-

ling", — de voorstelling nl. van eenen *persoonlijken God*, — „slechts den inhoud van het godsdienstig gevoel teruggeeft. Zoodra wij ons zelven een oogenblik herinneren, dat dit een voorstelling moet heeten van het absolute, het oneindige Wezen, dan glimlachen wij onwillekeurig, daar wij deze voorstelling naauwelijks aan het absolute hebben vastgehecht of wij bespeuren dat wij eene innerlijke tegenstrijdigheid (een *contradictio in terminis*) bezitten, waarmede ons verstand onmogelijk vrede kan hebben. Ons verstand vindt immers bij die voorstelling geen rust."

> „Wij komen door eigen ervaring tot geloof. In ons zelven, vooral in ons denken... ligt de grond, de onbedriegelijke zekerheid." Dr. J. C. Matthes, *De nieuwe richting*, bladz. 93.

137. P. H. Hugenholtz Jr., *Ter Gedachtenis*. Toespraken tot de hervormde gemeente te Leeuwarden. 1866. Bladz. 66 en vv.

138. Pécaut, t. a. p., bladz. 92.

139. Ibid., bladz. 93.

140. Ibid., bladz. 92.

141. Ibid., bladz. 133 en 134.

142. Dr. L. S. P. Meijboom, *Raadselachtige verhalen uit het O. en N. Verbond*. 1870. Bladz. 152.

143. A. Réville, *Manuel d'instruction religieuse*, bladz. 214. „Dans l'univers à nous connu, le Christ est le point culminant de la Révélation. Qui l'a vu a vu Dieu. (Jean, XIV: 9—11). Dieu se révèle progressivement à nous dans la nature et dans la conscience. Mais on ne peut savoir sûrement et définitivement ce que celle-ci contient qu'en examinant la conscience personnelle de Jésus-Christ: à peu près comme on ne peut bien savoir ce que renferme le calice d'une fleur que lorsqu'elle est épanouïe."

144. „Mille fois plus vivant, mille fois plus aimé depuis ta mort que durant les jours de ton passage ici-bas, tu de-

Digitized by Google

viendras à tel point la pierre angulaire de l'humanité qu' arracher ton nom de ce monde serait l'ébranler jusqu' aux fondements." E. Renan, *Vie de Jésus*, bladz. 426.

145. Al zien wij geen kans het in overeenstemming te brengen met wat wij Félix Pécaut omtrent het gezag en den persoon van Jezus hoorden getuigen, toch verblijdt het ons, hij doe het dan al op zijne wijze, hem in onzen lof van Jezus te hooren instemmen. "C'est sa merveilleuse image, toute pleine de débonnaireté, d'humilité, de charité, de foi puissante en Dieu et à la justice, qui a présidé à juste titre au magnifique développement moral qui se poursuit depuis dix-huit siècles et dont nous sommes encore témoins.... L'enseignement et l'exemple de Jésus-Christ, l'idéal moral dont il a été l'initiateur resteront l'école maitresse de la vie humaine." *De l'avenir du théisme chrétien considéré comme religion.* Paris, 1864. Bladz. 24 en 26.

Met meer ingenomenheid nog herinneren wij ons hier het woord van Dr. A. Réville: (*La vie de Jésus de M. Renan, devant les orthodoxies et devant la critique.* Paris, 1864. Bladz. 48.) "Quand je méditerai désormais la parole évangélique, je penserai aux vertes montagnes et aux lacs limpides, près desquels un coeur pur découvrit que Dieu est notre Père céleste: cela dit *amen* à ceci. Nous nous rendrons souvent ensemble au pied de cette croix où expira le Fils de l'homme, pour l'entendre parler, là encore, de son Père et du nôtre, et nous humilier devant cette "folie de Dieu" qui a fait de l'infâme gibet un trône éblouissant de gloire." (Ik spatieerde in beide aanhalingen).

Gelukkig wordt aan Jezus met de eene hand weergegeven, wat hem met de andere werd ontnomen. — Het hulpbehoevend gemoed gaat boven het redenerend verstand!

Zoo wordt nog, na achttien honderd jaren van godsdienstigen en zedelijken vooruitgang, door "de ontwikkeldsten uit die volken, welke aan de spits der menschheid op de baan

Digitized by Google

der ontwikkeling voortschrijden," (zie bladz. 2) al zij het onbewust, onwillens en ondanks henzelven, naar het schijnt althans, want anders is het moeijelijk te verklaren, hetzelfde woord tot Jezus gerigt, dat men reeds in de allervroegste kindsheid der christelijke menschheid, beschouwde als tot hem te kunnen worden gesproken. Wij bedoelen het woord, dat wij eenvoudig weg, gelijk meerderen vóór ons het deden, en nog velen met ons het doen, zouden aanduiden als hetzelfde woord dat Simon Petrus tot Jezus rigtte: "Heer! tot wien zullen wij henengaan? Gij hebt woorden des eeuwigen levens." Johannes, VI: 68.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YB 22635

M305417

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

Digitized by Google

Digitized by Google